

Tertulliani Ad Nationes Liber Primus

I. [1] Testimonium ignorantiae uestrae, quae iniquitatem dum defendit, reuincit, in promptu est, quod omnes qui uobiscum retro ignorabant et uobiscum oderant, simul eis contigit scire, desinunt odisse qui desinunt ignorare, immo fiunt et ipsi quod oderant, et incipiunt odisse quod fuerant. [2] Adeo quotidie adolescentem numerum Christianorum ingemitis; obsessam uociferamini ciuitatem, in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, omnem aetatem, omnem denique dignitatem transgredi a uobis quasi detrimento doletis. [3] Nec tamen hoc ipso ad aestimationem alicuius latentis boni animos promouetis; non licet rectius suspicari, non libet propius experiri; hic tantum curiositas humana torpescit. [4] Amatis ignorare quod alii gaudeant inuenisse; mauultis nescire, quia iam odistis, quasi certi non odituros uos si sciatis. [5] Atquin si nullum meritum odii repperietur, optimum utique ab iniustitia priore discedere: sin uero causa constiterit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius iustitiae conscientia cumulabitur. Nisi si emendari pudet aut excusari piget.

[6] Scio plane qua responsione soletis redundantiae nostrae testimonium conuenire: non utique eo bonum praeiudicari, quia plerosque conuertat et sibi rapiat, inquit. [7] Noui demutationem mentis in malas partes. Quot desertores bonae uitae? Quot transfugae in peruersum? Multi bona fide, immo iam plures pro extremitatibus temporum. [8] Verum deficit adaequatio comparationis istius. Nam de malo ita constat apud omnes, ut ne ipsi quidem rei, qui ad malum transeunt et a bonis in peruersa deuertunt, defendere malum pro bono audeant. Turpia timori, pudori impia habent. [9] Denique gestiunt latere, deuitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati; ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati maerent. Exprobrant etenim quod erant in semetipsos, malae menti ab innocentia transitum uel fato imputant. Adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt.

[10] Christiani uero quid tale consequuntur? Neminem pudet, neminem paenitet, nisi tantum pristinorum. Si denotatur, gloriatur; si trahitur, non subsistit; si accusatur, non defendit, interrogatus confitetur, damnatus gloriatur. Quod hoc malum est, in quo mali natura cessat?

II. [1] In quo ipsi etiam contra formam iudicandorum malorum iudicatis. Nam nocentes quidem perductos, si admissum negent, tormentis urgetis ad confessionem, Christianos uero sponte confessos tormentis conprimitis ad negationem. [2] Quae tanta peruersitas, ut confessioni repugnetis, tormentorum officia mutetis, grati reum euadere, inuitum compellentes negare? Praesides extorquendae ueritatis de solis nobis mendacium exquiritis, ut dicamus nos non esse quod sumus. [3] Opinor, non uultis nos malos esse ideoque gestitis de isto nomine excludere. Sane ceteros ad hoc tenditis et carnificatis, ut negent quod esse dicuntur? Atquin illis negantibus non creditis: nobis, si negauerimus, statim creditis. [4] Si certi estis nos nocentissimos esse, cur etiam in hoc aliter quam nocentes a uobis agimur? Non dico quod neque accusationi neque recusationi spatium commodetis (soletis inaccusatos et indefensos non temere damnare): [5] sed uerbi gratia, si de homicida consultatur, non statim confesso eo nomen homicidae dispuncta causa est aut satiata cognitio (quamquam confessis difficile creditis), [6] uerum insuper consequentia exigitis, quotiens caedem egerit, quibus telis, quibus in locis, quibus spoliis sociis receptoribus, ne quid omnino mali hominis delitescat aut desit aliquid instruendae ad sententiam ueritati. [7] Porro de nobis quos atrocioribus ac pluribus criminibus deputatis, breuiora ac leuiora elogia conficitis: credo, non uultis oneratos, quos omni opere perditos uultis, aut non putatis requirenda quae nostis. [8] Hoc ergo peruersius, si cogitis negare de quibus certissime scitis, immo, quo magis odio uestro competeat seposita forma iudicandi proprio studio non ad negationem certare, ne quos odistis liberaretis, sed ad confessionem singulorum scelerum, quo magis inimicitiae satiarentur exaggeratione poenarum, dum recognoscitur quot quisque iam conuiuia illa: celebrasset, quotiens in tenebris incurssasset incesta. [9] Quid, quod eradicandi generis diffundenda erat requisito, porrigenda quaestio in socios consciosque? Perducerentur infantariae et coci, ipsi canes pronubi: emendata res esset. Etiam spectaculis gratia adgregaretur: quanto enim studio in caueam conueniretur depugnaturum aliquo qui centum infantes deorasset? [10] Si enim tam horrenda tamque monstruosa de nobis deferuntur, utique erui debuerunt, ne incredibilia uiderentur et odium in nos publicum refrigesceret. Nam et plerique fidem talium temperant, honorantes naturam, quae quaerere pabulum ferinum quam concubitum ab humano genere praeclusit.

III. [1] Vos igitur, alias diligentissimi ac pertinacissimi discussores scelerum longe minorum, cum in talibus tam horrendis et omnem impietatem supergressis eam diligentiam deseratis neque confessionem recipiendo, iudicantibus semper laborandam, neque exquisitionem digerendo, damnatoribus semper consulendam, iam apparet omne in nos crimen non alicuius sceleris, sed nominis dirigi. [2] Adeo, si de criminum ueritate constaret, ipsa criminum nomina damnatis accommodarentur, ut ita pronuntiaretur in nos: "illum homicidam" uel "incestum" uel quodcumque iactamur, "duci, suffigi, ad bestias dari placet". Porro sententiae uestrae nihil nisi Christianum confessum notant; nullum criminis nomen extat, nisi nominis crimen est.

[3] Haec etenim est reuera ratio totius odii aduersus nos: nomen in causa est, quod quaedam occulta uis per uestram ignorantiam oppugnat, ut nolitis scire pro certo quod uos pro certo nescire certi estis, et ideo nec creditis quae non probantur, et ne probentur facile, non uultis inquirere, ut nomen inimicum sub praesumptione criminum puniatur. [4] Adeo, ut de nomine inimico recedatur, ideo negare compellimur, dehinc negantes liberamur, tota impunitate praeteritorum, iam non cruenti neque incesti, quia nomen illud amisimus.

[5] Sed dum haec ratio suo loco ostenditur, uos quam insequimini ad expugnationem nominis, edite: quod nominis crimen, quae offensa, quae culpa? [6] Praescribitur enim uobis non posse crimina obicere quae neque institutum dirigit neque probatio adsignat neque sententia enumerat: quod praesidi offeratur, quod de reo inquiretur, quod respondetur uel negatur, quod de consilio recitatur, id reum agnosco. [7] Itaque de nominis merito si qui reatus est nominum, si qua accusatio uocabulorum, ego arbitror nullam esse uocabulo aut nomini querellam, nisi cum quid aut barbarum sonat aut infaustum sapit uel inpudicum uel aliter quam enuntiantem deceat aut audientem delectet. [8] Haec uocabulorum aut nominum crimina, sicuti uerborum atque sermonum barbarismus est uitium et soloecismus et insulsior figura. Christianum uero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur. [9] Etiam cum corrupte a uobis Chrestiani pronuntiamur (nam ne nominis quidem ipsius liquido certi estis), sic quoque de suauitate uel bonitate modulatum est. [10] Detinetis igitur in hominibus innoxiiis etiam nomen innoxium nostrum, non incommodum linguae, non auribus asperum, non homini malum, non pari infestum, sed et Graecum cum aliis, et sonorum et interpretatione iucundum. Et utique non gladio aut cruce aut bestiis punienda sunt nomina!

IV. [1] Sed dicitis sectam nomine puniri sui auctoris. Primo quidem sectam de auctoris appellationem mutuari utique probum usitatumque ius est, dum philosophi quoque de auctoribus cognominentur Pythagorici et Platonici, ut medici Erasistratei et grammatici Aristarchii. [2] Itaque si ob auctorem malum mala secta, tradux mali nominis plectitur. Atquin temeritate praesumeretur. Prius erat cognoscere auctorem, ut cognosceretur secta, quam de secta inspectionem auctoris retinere. [3] At nunc necessario ignorando sectam, quia ignoratis auctorem, aut non recensendo auctorem, quia nec sectam recensetis, in solum nomen inpingitis, quasi in illo detinentes sectam et auctorem, quos omnino non nostis. [4] Et tamen philosophis patet libertas transgrediendi a uobis in sectam et auctorem et suum nomen, nec quisquam illis odium mouet, cum in mores ritus cultus uictusque uestros palam ac publice omnem eloquii amaritudinem elatrent, cum legum contemptu, sine respectu personarum, ut quidam etiam in principes ipsos libertatem suam inpune iaculentur.

[5] Sed ueritatem saeculo perosissimam philosophi quidem affectant, possident autem Christiani, ideoque qui possident magis displicent, quia qui affectat, inludit, qui possidet, defendit. [6] Denique Socrates ex ea parte damnatus est, qua propius temptauerat ueritatem, deos uestros destruendo: quamquam nondum tunc in terris nomen Christianum, tamen ueritas semper damnabatur. [7] Itaque et sapientem non negabitis, cui etiam Pythius uester testimonium dixerat: "uirorum," inquit, "omnium Socrates sapientissimus." Vicit Apollinem ueritas, ut ipse aduersus se pronuntiaret; confessus est enim se deum non esse, sed eum quoque sapientissimum affirmans qui deos abnuebat. Porro apud uos eo minus sapiens, quia deos abnuens, cum ideo sapiens, quia deos abnuens.

[8] Quo more etiam nobis soletis: "bonus uir Lucius Titius, tantum quod Christianus." Item alius: "Ego miror Gaium Seium, grauem uimm, factum Christianum." [9] Pro stultitiae caecitate laudant, quae sciunt,

uituperant, quae nesciunt, et id quod sciunt, eo quod nesciunt uitiant. [10] Nemini subuenit, ne ideo bonus quis et prudens, quia Christianus, aut ideo Christianus, quia prudens et bonus, cum sit humanius occulta manifestis adiudicare quam manifesta de occulto praeiudicare. [11] Alii, quos retro ante hoc nomen uagos uiles improbos norant, emendatos repente mirantur, et tamen mirari quam assequi norunt; alii tanta obstinatione certant, ut cum suis utilitatibus depugnent, quas de commercio istius nominis capere possunt. [12] Scio maritum unum atque alium, anxium retro de uxoris suae moribus, qui ne mures quidem in cubiculum inrepentes sine gemitu suspicionis sustinebat, comperta causa nouae sedulitatis et inusitatae captiuitatis omnem uxori patientiam obtulisse, negasse zelotypum, maluisse lupae quam Christianae maritum; ipsi suam licuit in peruersum demutare naturam, mulieri non permisit in melius reformari. [13] Pater filium, de quo queri desierat, exheredauit; dominus seruum, quem praeterea necessarium senserat, in ergastulum dedit: simul quis intellexerit Christianum, mauult nocentem. [14] Nam et ipsa per se traducitur disciplina nec aliunde proditur quam de bono nostro. Sic et mali de suo malo radiant? Aut nos soli contra instituta naturae pessimi de bono denotamur? [15] Quid enim insigne praeferrimus, nisi primam sapientiam, qua friuola humanae manus opera non adoramus; abstinentiam, qua ab alieno temperamus; pudicitiam quam nec oculis contaminamus; misericordiam, qua super indigentes flectimur; ipsam ueritatem, qua offendimus, ipsam libertatem, pro qua mori nouimus? Qui uult intellegere, qui sint Christiani, istis indicibus utatur necesse est.

V. [1] Quod ergo dicitis: "pessimi et probrosissimi auaritia luxuria improbitate", non negabimus quosdam; sufficit et hoc ad testimonium nominis nostri, si non omnes, si non plures. [2] Necesse est in corpore et quantum uelis integro aut puro, aut naeuus aliqui effruticet aut uerrucula exsurgat aut lentigo sordescat. [3] Caelum ipsum nulla serenitas tam colata purgat, ut non alicuius nubiculae flocculo resignetur; modica macula in fronte, in parte quadam exemplari † uisa quo uniuersitas munda est. Maior boni portio modico malo ad testimonium sui utitur. [4] Cum tamen aliquos de nostris malos probatis, iam hoc ipso Christianos non probatis. Querite sectam cui malitiae deputatur. [5] Ipsi in conloquio, si quando aduersus nos, "cur ille, inquitis, "fraudator, si abstinentes Christiani? cur immitis, si misericordes?" Adeo testimonium redditis non esse tales Christianos, dum cur tales sint qui dicuntur Christiani retorquetis.

[6] Multum distantiae inter crimen et nomen, inter opinionem et ueritatem. Nam et nomina sic sunt instituta, ut fines suos habeant inter dici et esse. [7] Quot denique philosophi dicuntur nec tamen legem philosophiae adimplent? [8] Omnes nomen de professionibus gestant: si ducant nomen sine professionis praestantia, qui superficie uocabuli infamant ueritatem, non statim sunt quia dicuntur, sed quia non sunt, frustra dicuntur et fallunt eos qui rem nomini addicunt, cum de re status nominis competat. [9] Et tamen eiusmodi neque congregant neque participant nobiscum, facti per delicta denuo uestri, quando ne illis quidem misceamur, quos uestra uis atque saeuitia ad negandum subegit. [10] Vtique enim facilius inter nos inuiti desertores disciplinae quam uoluntarii continerentur. Ceterum sine causa uocatis Christianos, quos ipsi negant Christiani, qui se negare non norunt.

VI. [1] His propositionibus responsionibusque nostris quas ueritas de suo suggerit, quotiens comprimitur et coartatur conscientia uestra, tacita ignorantiae suae testis, confugitis aestuantes ad arulam quandam, id est legum auctoritatem, quod utique non plecterent sectam istam, nisi de meritis apud conditores legum constitisset. [2] Quid ergo prohibuit apud executores quoque legum proinde constare, cum de ceteris criminibus, quae similiter legibus arcentur ac puniuntur, nisi prius requiratur, poena cessat? [3] Verbi gratia homicidam, adulterum lege: discutitur tamen de ordine admissi, et tamen cognitum est omnibus genus facti.

[4] Christianum puniunt leges. Si quod est factum Christiani, erui debet. Nulla lex prohibet inquirere, atquin pro legibus facit inquisitio: quomodo enim legem obseruabis cauendo quod lege prohibetur, adempta diligentia cauendi per defectionem agnoscendi quid obserues? [5] Nulla sibi lex debet conscientiam iustitiae suae, sed eis a quibus captat obsequium. Ceterum suspecta lex est, si probare se non uult. [6] Merito igitur tamdiu iustae in Christianos et reuerendae et obseruandae censentur, quamdiu ignoratur quod persequuntur; merito post agnitionem iniquissimae repertae cum suis machaeris et patibulis et leonibus despuuntur. [7] Legis iniustae honor nullus est: ut opinor autem, dubitatur de

iniquitate legum quarundam, cum quotidie nouis consultis constitutisque duritias nequitasque earum temperetis.

VII. [1] "Vnde ergo", inquit, "tantum de uobis Famae licuit, cuius testimonium suffecerit forsitan conditoribus legum?" Quis, oro, sponsor aut illis tunc aut exinde uobis de fide Famae? [2] Nonne haec est

Fama malum, quo non aliud uelocius ullum?

Cur malum, si uera semper sit? Non mendacio plurimum? Quae ne tum quidem, cum uera defert, a libidine mendacii cessat, ut non falsa ueris intexat adiciens detrahens uarietate confundens. [3] Quid, quod ea condicio illi, ut non nisi quod mentitur perseueret? Tamdiu enim uiuit quamdiu non probat quicquam, siquidem approbata cadit et quasi officio nuntiandi functa decedit; exinde res tenetur, res nominatur, nec quisquam dicit uerbi gratia: "hoc Romae aiunt factum," aut: "fama est illum prouinciam sortitum," sed: "ille prouinciam sortitus est," et: "hoc factum est Romae." [4] Nemo Famam nominat nisi incertus, quia nemo fit fama sed conscientia certus; nemo Famae credit nisi stultus, quia sapiens non credit incerto.

[5] Fama quantacumque ambitione diffusa est, ab uno aliquando ore exorta sit necesse est; exinde in traduces quodammodo linguarum et aurium serpit et modicum originum uitium rumoris obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacia seminauerit, quod saepe fit aut aemulationis ingenio aut suspicionis arbitrio aut etiam noua mentiendi uoluptate. [6] Sed bene quod omnia tempus reuelat, testibus sententiis et prouerbiis uestris ipsaque natura, quae ita ordinata est, ut nihil lateat, etiam quod Fama non prodidit. [7] Videte, qualem prodigam aduersus nos subornastis, quia quod semel detulit tantoque tempore ad fidem corroborauit, usque adhuc probare non potuit.

[8] Principe Augusto nomen hoc ortum est, Tiberio disciplina eius inluxit, Nerone damnatio inualuit, ut iam hinc de persona persecutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Christiani; si iustus, si castus, iniusti et incesti Christiani; si non hostis publicus, nos publici hostes: quales simus, damnator ipse demonstrat, utique aemula sibi puniens.

[9] "Et tamen permansit erasis omnibus hoc solum institutum Neronianum, iustum denique ut dissimile sui auctoris." [10] Igitur aetati nostrae nondum anni CC. Tot iniqui interea, tot cruces diuinitatem consecutae, tot infantiae trucidatae, tot panes cruentati, tot strages lucernarum, tot errores nuptiarum, —et adhuc Christianis sola Fama decernit! [11] Habet quidem grande fundamentum de uitio ingenii humani: felicius in acerbis atrocibusque mentitur. Quanto enim proni ad malitiam, tanto ad mali fidem oportuni estis; facilius denique falso malo quam uero bono creditur. [12] Si quem tamen apud uos prudentiae locum iniquitas reliquisset, ad explorandam Famae fidem utique iustitia posebat dispicere, a quibus potuisset Fama in uulgus et ita in totum orbem dari. [13] Ab ipsis enim Christianis non opinor, cum uel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur, quanto magis talium, quae prodita non uitarent interim humana animaduersione praesentaneum iudicium? [14] Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Porro extraneis unde notitia, cum etiam iusta et licita mysteria omnem arbitrum extraneum caueant, nisi si illicita minus spernunt? Atquin extraneis tam onerare quam confingere magis competit. [15] "At domesticorum curiositas furata est per rimulas et cauernas." Quid, cum domestici eos uobis, prodentes omnes? A nullis magis prodimur, quanto magis, si atrocitas tanta sit, quae iustitia indignationis omnem familiaritatis fidem rumpat? Non potuerit continere, quod horruit mens, quod expauit oculus. [16] Hoc quoque mirum, si et ille, qui tanto impatientiae iure prosiluit deferre, non et probare gestit, et ille, qui audiit, et non uidere curauit, siquidem par fructus est et delatoris, si quod detulit probet, et auditoris, si quod audit etiam sibi credat. [17] "Tunc", inquit, "primo delatum, et exhibitum est; auditum, et inspectum est, atque exinde fama commendatum." Hoc quidem superscendit omnem admirationem, si semel deprehensum est, quod semper admittitur; nisi si desiimus iam talia factitare. [18] Atquin et idem uocamur, et in isdem deputamur et de die redundamus: quod plures, hoc pluribus odiosi. Magis increscit odium increscente materia; proficiente multitudine reorum, quid ita non proficit multitudo nuntiatorum?

[19] Quod sciam, et conuersatio notior facta est: scitis et dies conuentuum nostrorum; itaque et obsidemur et opprimimur, et in ipsis arcanis congregationibus detinemur. [20] Quis umquam tamen semeso cadaueri

superuenit? Quis in cruentato pane uestigia dentium deprehendit? Quis tenebris repentino lumine inruptis immunda aliqua, ne dixerim incesta, indicia recognouit? [21] Si praemio impetramus, ne tales in publicum extrahamur, quales et opprimimur, possumus et omnino non extrahi: quis enim prodicionem criminis alicuius sine crimine ipso aut uendit aut redimit?

[22] Sed quid extraneis speculatoribus et indicibus detractem, qui talia obiciatis quae non ab ipsis nobis cum maxima uociferatione publicentur aut statim audita, si prius demonstrantur, aut postea reperta, si interim celantur? [23] Sine dubio enim initiari uolentibus mos est prius ad magistrum sacrorum uel patrem adire. Tum ille dicet: infans tibi, qui adhuc uagetur, necessarius, qui immoletur, et panis aliquantum, qui in sanguine infringatur; [24] praeterea candelabra, quae canes annexi deturbent, et offulae, quae eosdem canes; sed et mater aut soror tibi necessaria est. Quid, si nullae erunt? Opinor, legitimus Christianus esse non poteris. [25] Haec, oro uos, denuntiata ab aliis sustinent prodi? "Verum opus non est scire illos. Prius fallaciae negotium perpetratur: ignaris et dapes et nuptiae subiciuntur: nihil enim umquam retro de Christianis mysteriis audierant." [26] Tamen postea cognoscant necesse est, uel aliis quos inducunt, praeministranda. Ceterum quam uanum est profanos scire quod nesciat sacerdos! [27] Tacent igitur et accepto ferunt, et nihil in tragoediam Thyestae uel Oedipodis erumpunt, et non protrahunt ad populum fidei ministros et magistros, et de ipsis potiores morsus iam doctisibus rapiunt. [28] Si nihil tale probetur, grande nescio quid aestimari oportet, cuius compensatio tantarum atrocitatum tolerantia constat.

[29] Miserae atque miserandae nationes, ecce proponimus uobis disciplinae nostrae sponsonem: uitam aeternam sectatoribus et conseruatoribus suis spondet, e contrario profanis et aemulis supplicium aeternum aeterno igni comminatur; ad utramque causam mortuorum resurrectio praedicatur. [30] Viderimus de fide istorum, dum suo loco digeruntur; interim credite quemadmodum nos. Volo enim scire, si per talia scelera adire parati estis, quemadmodum nos. [31] Veni, si quis es, demerge ferrum in infantem, uel si alterius officium est, tu modo specta morientem animam antequam uixit; certe excipe rudem sanguinem, in quo panem tuum saties, uescere libenter; [32] interea discumbe, dinumera loca, ubi mater aut soror torum presserit; nota diligenter, ut, cum tenebrae inruerint, temptantes scilicet diligentiam singulorum, non erres extraneam incursans: piaculum feceris, nisi incestum!

[33] "Haec cum expunxeris, uiues in aeuum." Cupio respondeas, si tanti facis aeternitatem. Immo idcirco nec credis; etiamsi credideris, nego te uelle; etiamsi uelles, nego te posse. Cur autem alii possint, si uos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? [34] Inpunitatem, aeternitatem quanto constare uultis? An hae nobis omni modo redimendae uidentur? An alii ordines dentium Christianorum, et alii specus faucium, et alii ad incestam libidinem nerui? Non opinor: satis enim est nobis sola ueritate a uestra positione discerni!

VIII. [1] Plane, tertium genus dicimur. Cynopennae aliqui uel Sciapodes uel aliqui de subterraneo Antipodes? Si qua istic apud uos saltem ratio est, edatis uelim primum et secundum genus, ut ita de tertio constet. [2] Psammetichus quidem putauit inuenisse ingenio exploratus fidem primam generis. Dicitur enim infantes recenti e partu seorsum a commercio hominum alendos tradidisse nutrici, quam et ipsam propterea elinguauerat, ut in totum exules uocis humanae non auditu formarent loquellam, sed de suo promentes eam primam nationem designarent, cuius sonum natura dictasset. [3] Prima uox "beccos" renuntiata est; interpretatio eius panis apud Phrygas nomen est: Phryges primi genus exinde habentur.

[4] Sed unum hoc erit de uanitatibus uestrarum fabularum, non otiose nobis retractandum, quo fidem uestram uanitatibus quam ueritatibus deditam demonstrare gestimus. [5] An omnino credibile sit, tali membro desecto, uastato ipsius animae organo et utique radicitus caeso, castratis faucibus quae etiam extrinsecus periculose uulnerantur, exinde tabo in praecordia refluenta, postremo aliquamdiu cessantibus alimentis uitam nutrici illi perseuerasse? [6] Age nunc, perseuerauerit Philomelae medicamentis < >quam et ipsam prudentiores non linguae caede, sed rapti pudoris rubore mutam interpretantur. [7] Si ergo uixit, potuit effutire aliquid: obtusum et exarticulatum sonum tinnitumque sine modulatu labellorum, expanso ore, lingua stupente de solis faucibus cogi licet. [8] Id fors tunc infantes, quia unicum, facilius commentati paulo modulatus, utpote linguatuli in inuentum alicuius interpretationis impegerint.

[9] Sint nunc primi Phryges: non tamen tertii Christiani. Quantae enim aliae gentium series post Phrygas? Verum recogitate, ne quos tertium genus dicitis, principem locum optineant, siquidem non ulla gens non Christiana. [10] Itaque quaecumque gens prima, nihilominus Christiana: ridicula dementia nouissimos dicitis et tertios nominatis.

[11] Sed de superstitione tertium genus deputamur, non de natione ut sint Romani, Iudaei, dehinc Christiani. Vbi autem Graeci? [12] Vel si in Romanorum superstitionibus censentur, quoniam quidem etiam deos Graeciae Roma sollicitauit, ubi saltem Aegyptii, et ipsi, quod sciam, priuati curiosaeque religionis? [13] Porro si tam monstruosi, qui tertii loci, quales habendi, qui primo et secundo antedecunt?

IX. [1] Sed quid ego mirer uana uestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipio erroris? [2] Sane, quia non miror, enumerem necesse est, ut uos recognoscendo miremini, in quantam stultitiam incidatis, qui omnis cladis publicae uel iniuriae nos causas esse uultis. [3] Si Tiberis redundauit, si Nilus non redundauit, si caelum stetit, si terra mouit, si lues aestiua uastauit, si fames afflixit, statim omnium uox: "Christianorum meritum!" Quasi modicum habeant aut aliud metuere qui deum non metuunt! [4] Opinor, ut contemptores deorum. uestrorum haec iacula eorum prouocamus. Vt supra edidimus, aetatis nostrae nondum anni ducenti. [5] Quantae clades ante id spatium supra uniuersum orbem [ad] singulas urbes et prouincias ceciderunt, quanta bella externa et intestina? Quot pestes fames ignes hiatus motusque terrarum saeculum digessit? [6] Vbi tunc Christiani, cum res Romana tot historias laborum suorum subministrauit? Vbi tunc Christiani, cum Hiera Anaphe et Delos et Rhodos et Cea insula multis cum milibus hominum pessum ierunt, uel quam Plato memorat maiorem Asia aut Africa in Atlantico mari mersam? [7] Cum Vulsinius de caelo, Tarpeios de suo monte perfudit ignis? Cum terrae motu mare Corinthium ereptum est? Cum totum orbem cataclysmus aboleuit? [8] Vbi tunc, non dicam contemptores deorum Christiani, sed ipsi dei uestri, quos clade illa posteriores loca, oppida approbant, in quibus nati morati sepulti sunt, etiam quae condiderunt? Non alias enim superfuissent ad hodiernum, nisi postuma cladis illius. [9] Si relegere et reuoluere non curatis testimonia temporum aliter uobis renuntiata, inprimis necesse est deos uestros iniustissimos pronuntietis, qui propter contemptores etiam cultores suos laedunt; tunc et uosmetipsos errare probatis, si eos traditis, qui uos ameritis profanorum non discernunt. [10] Quodsi, ut unus atque alius stultissimus ait, idcirco uobis quoque irascuntur, quoniam de nostra eradicatione neglegitis, absolutum est de infirmitate et mediocri tate eorum: qui non irascerentur uobis in animaduersione cessantibus, si ipsi exsequi possent. [11] Quamquam et alias confitemini istud, si quando illos supplicio nostro uidemini ulcisci. Si ab aliquo aliud, a maiore defenditur. Pudeat igitur deos ab homine defendi!

X. [1] Effundite iam omnia uenena, omnia calumniae tela infligite huic nomini, non cessabo ultra repellere, at postmodum obtundentur expositione totius nostrae disciplinae. [2] Nunc uero eadem ipsa de nostro corpore reuulsa in uos retorqueo, eadem uulnera criminum in uobis defossa monstrabo, quo machaeris uestris admentationibusque cadatis.

[3] Iam primo quod in nos generali accusatione dirigitis, diuortium ab institutis maiorum, considerate etiam atque etiam, ne uobiscum communicemus crimen istud. [4] Ecce enim per omnia uitae ac disciplinae corruptam, immo deletam in uobis antiquitatem recognosco. De legibus quidem iam supra dictum est, quod eas nouis de die consultis constitutisque obruistis. [5] De reliqua uero conuersationis humanae dispositione palam subiacet, quantum a maioribus mutaueritis, cultu habitu apparatu, ipsoque uictu ipsoque sermone; nam pristinum ut rancidum relegatis. [6] Exclusa ubique antiquitas, in negotiis, in officiis: totam auctoritatem maiorum uestra auctoritas deiecit. [7] Sane, quod uobis magis probro est, laudatis semper uetustates et nihilominus recusatis. Qua peruersitate tan< > maiorum apud uos † permanere probari debuerunt, cum ea, quae probatis, recusetis? [8] Sed et ipsum quod uidemini a maioribus traditum fidelissime custodire et defendere, uel quo maxime reos nos transgressionis postulatis, de quo totum odium Christiani nominis animatur, deorum dico culturam, perinde a uobis destrui ac despici ostendam. [9] Nisi quod non perinde: nos enim contemptores deorum haberi nulla ratio est, quia nemo contemnit quod sciat omnino non esse. Quod omnino est, id contemni potest; quod nihil est, nihil patitur: igitur quibus est, ab eis patiatur necesse est. [10] Quo magis oneramini, credentes esse et contemnentis, colentes et despuentes, honorantes et lacescentes.

[11] Licet iam hinc recognoscere: inprimis cum alii alios deos colitis, eos quos non colitis, utique contemnitis: praelatio alterius sine alterius contumelia non potest, nec ulla electio non reprobatione componitur; qui de pluribus suscipit aliquem, eum quem non suscipit, despexit. [12] "Sed tot ac tanti ab omnibus coli non possunt." Iam ergo tunc primo contempsistis, non ueriti scilicet ita instituere, ut omnes coli non possent.

[13] At enim illi sapientissimi ac prudentissimi maiores, quorum institutis renuntiare non nostis maxime in persona deorum uestrorum, ipsi quoque impii deprehenduntur. [14] Mentior, si numquam censuerant, ne qui imperator fanum, quod in bello uouisset, prius dedicasset quam senatus probasset, ut contigit M. Aemilio, qui uouerat Alburno deo. [15] Vtique enim impiissimum, immo contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine sententiae humanae < > re honorem diuinitatis, ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus. [16] Saepe censores inconsulto populo aedes adsolauerunt; certe Liberum Patrem cum sacro suo consules senatus auctoritate non urbe solummodo, uerum tota Italia eliminauerunt. [17] Ceterum Serapem et Isidem et Arpocraten et Anubem prohibitos Capitolio Varro commemorat eorumque aras a senatu deiectas non nisi per uim popularium restructas. [18] Sed tamen et Gabinius consul Kalendis Ianuariis, cum uix hostias probaret prae popularium coetu, quia nihil de Serape et Iside constituisset, potioem habuit senatus censuram quam impetum uulgi et aras institui prohibuit.

[19] Habetis igitur in maioribus uestris, etsi non nomen, attamen sectam Christianam, quae deos negligit. Horum si uos saltem integrum † honoribus uestris rei esse laesae religionis, sed inuenio conspirasse a uobis tam superstitionis quam impietatis profectum. [20] Quanto enim inreligiosiores deprehendimini? Priuatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione perhibetis, domestica et licentia inculcatis uenditanto, pigerando pro necessitate ac uoluntate. [21] Essent quidem tolerabiliora eiusmodi contumaciae sacrilegia, nisi quod eo iam contumeliosiora, quod modica. Sed aliquo solacio priuatorum et domesticorum deorum querellae iuuantur, quo publice turpius contumeliosiusque tractetis. [22] Iam primum, quos in hastarium regessistis, publicanis subdidistis, omni quinquennio inter uectigalia uestra proscriptos addicistis. Sic Serapeum, sic Capitolium petitur; addicatur, conducitur diuinitas eadem uoce praeconis, eadem exactione quaestoris. [23] Sed enim agri tributo onusti uiliores, hominum capita stipendio censa ignobiliora (nam haec sunt captiuitati notae, poenae): dei uero, qui magis tributarii, magis sancti; immo, qui magis sancti, magis tributarii. [24] Maiestas prostituitur in quaestum, negotiatione religio proscibitur, sanctitas locationem mendicat; exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipibus, pro hostiis; uenditis totam diuinitatem: non licet eam gratis coli; plus denique publicanis reficitur quam sacerdotibus!

[25] Non suffecerat uectigalium deorum contumelia, de contemptu scilicet aestimanda, nec contenti estis deis honorem non habuisse, nisi etiam, quemcumque habetis, depretietis aliqua indignitate. [26] Quid enim omnino ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis uestris ex aequo praebeatis? [27] Exstruitis deis templa: aequae mortuis templa); exstruitis aras dei: aequae mortuis aras; easdem titulis superscribitis litteras, easdem statuis inducitis formas, ut cuique ars aut negotium aut aetas fuit: senex de Saturno, imberbis de Apolline, uirgo de Diana figuratur, et miles in Marte et in Vulcano faber ferri consecratur. [28] Nihil itaque mirum, si hostias easdem mortuis, quas et deis, caeditis eosdemque odores excrematis.

[29] Quis istam contumeliam excuset, quae ut ut mortuos cum deis deputet? Regibus quidem etiam sacerdotia adscripta sunt ceterisque apparatus, ut tensae et currus et solisternia et lectisternia et feriae et ludi. [30] Plane, quoniam illis caelum patet, hoc quoque non sine contumelia deorum, primo quidem, quod non decuerit alios eis adnumerari, quasi his datum sit post mortem deos fieri; [31] secundum, quod tam exserte atque manifeste coram populo non peieraret contemplator < >gis in caelum recepti, nisi contemneret, quos deieraret, quam ipse, quam ei, qui ei peierare permittunt. [32] Consentiant enim ipsi nihil esse quod deierant, immo insuper et praemio afficiunt, qui publice contempserit periurii uindices. [33] Quamquam periurii apud uos quotusquisque purus est? Immo, iam per deos deierandi periculum euanuit, potiore habita religione per Caesarem deierandi, quod et ipsum ad offuscationem pertinet deorum uestrorum: facilius enim per Caesarem peierantes punirentur quam per ullum Iovem!

[34] Sed contemptus honestior est, habens quandam superbiae gloriam; uenit enim aliquando etiam de fiducia uel conscientiae securitate uel naturali sublimitate animi; derisus uero quanto lasciuior, tanto denotatior ad contumeliae morsum. [35] Recognoscite igitur, quam derisores inueniamini numinum uestrorum. Non dico quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis, de opimis autem et integris superuacua esui capitula et ungulas et plumarum setarumque praeuulsa, et si quid domi quoque abiecturi fuissetis. [36] Omitto, quae bulgae aut sacrilegae gulae uidebuntur, maiorum prope religionem conuenire: atquin doctissimi, grauissimi, quatenus grauitas atque prudentia de doctrina proficere creduntur, et inreuerentissimi erga deos uestros semper existunt, nec eis cessat litteratura, quominus aut turpius aut uana aut falsa de deis inferat. [37] Ab ipso exordiar uate uestro, † eius unde omnia et omne aequore †, cui quantum honorem adiudicatis, tantum deis uestris derogastis, magnificando qui de eis lusit. [38] Adhuc meminimus Homeri: ille, opinor, est qui diuinam maiestatem humana condicione tractauit, casibus et passionibus humanis deos imbuens, qui de illis fauore diuersis gladiatoria quodammodo paria composuit; [39] Venerem sauciat sagitta humana, Martem tredecim mensibus in uinculis detinet fortasse periturum; eadem Iouem paene perpressum a caelitum plebe traducit aut lacrimas eius super Sarpedonem excutit aut luxuriantem cum Iunone foedissime inducit, commendato libidinis desiderio per commemorationem et enumerationem amicarum. [40] Exinde quis non poetarum ex auctoritate principis sui in deos insolens aut uera prodendo aut falsa fingendo? Nec tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non aerumnas ac poenas dei praefarentur. [41] Taceo de philosophis, quos superbia seueritatis et duritia disciplinae ab omni timore securos nonnullus etiam afflatus ueritatis aduersus deos erigit. [42] Denique et Socrates in contumeliam eorum quercum et canem et hircum iurat. Nam etsi idcirco damnatus est, cum paenituerit Athenienses damnationis, criminatores quoque inpendierint, restituitur testimonium Socrati, et possum retorquere probatum esse in illo quod nunc reprobatum in nobis. [43] Sed et Diogenes nescio quid in Herculem lusit, et Romani stili Diogenes Varro trecentos Ioues, seu Iuppiteros dicendum est, sine capitibus inducit.

[44] Cetera lasciuiae ingenia etiam uoluptates uestras per dedecus deorum administrant. Dispicite apud uos Lentulorum et Hostiliorum sacrilegam uenustatem, utrum mimos an deos uestros in strophis et iocis rideatis; sed et. histrionicas litteras magna cum uoluptate suscipitis, quae omnem foeditatem designant deorum. [45] Constuprantur coram uobis maiestates in corpore inpuro; famosum et deminutum caput imago cuiuslibet dei uestit. Luget Sol filium fulmine extinctum laetantibus uobis, Cybela pastorem suspirat fastidiosum non erubescitibus uobis, et sustinetis Iouis elogia modulari.

[46] Plane religiosiores estis in gladiatorum cauea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum proinde saltant dei uestri argumenta et historias nocentibus erogandis, aut in ipsis deis nocentes puniuntur. [47] Vidimus saepe castratum Attin deum a Pessinunte, et qui uiuus cremabatur, Herculem induerat; risimus et meridiani ludi de deis lusum, quo Ditis pater, Iouis frater, gladiatorum exsequias cum malleo deducit, quo Mercurius in caluitio pennatulus, in caduceo ignitululus, corpora exanimata iam mortemue simulantia e cauterio probat. [48] Singula ista, quaeque adhuc inuestigare quis possit, si honorem inquietant diuinitatis, si maiestatis fastigium adsolant, de contemptu utique censentur, quam eorum, qui eiusmodi factitant, quam eorum, qui ista suscipiunt. [49] Quare nescio, ne plus de uobis dei uestri quam de nobis querantur. < > ex alia parte adulamini, redimitis si qua delinquitis, et postremo licet uobis in eos quos esse uolulistis. Nos uero in totum auersamur.

XI. [1] Nec tantum in hoc nomine rei desertae communis religionis, sed superductae monstruosae superstitionis. Nam, ut quidam, somniastis caput asinum esse deum nostrum: hanc Cornelius Tacitus suspicionem fecit. [2] Is enim in quarta Historiarum suarum, ubi de bello Iudaico digere, ab origine gentis exorsus, et tam de ipsa origine quam de nomine religionis, ut uoluit, argumentatus, Iudaeos refert in expeditione uastis in locis aquae inopia laborantes onagris, qui de pastu aquam petitori aestimabantur, indicibus fontis usos euasisse: ita ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem a Iudaeis coli. [3] Inde, opinor, praesumptum, nos quoque, ut Iudaicae religionis propinquos, eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, oblitus affirmationis suae, in posterioribus refert Pompeium Magnum de Iudaeis debellatis captisque Hierosolymis templum adisse et perscrutum nihil simulacri reperisse. [4] Vbi ergo is deus fuerit? Vtique nusquam magis quam in templo tam memorabili, praesertim omnibus praeter sacerdotibus clauso, quo non uerentur extraneum.

[5] Sed quid ego defendam, professus interim confessionem temporalem omnium in uobis ex pari transferendorum? Credatur deus noster asinina aliqua persona: certe non negabitis uos eadem colere nobiscum. [6] Sane uos totos asinos colitis et cum sua Epona, et omnia iumenta et pecora et bestias, quae perinde cum suis praesepibus consecratis. Et hoc forsitan crimini datis, quod inter cultores omnium tantum asinarii sumus.

XII. [1] Sed et qui crucis nos antistites affirmat, consa cerdos erit noster. Crucis qualitas signum est de ligno: etiam de materia colitis penes uos cum effigie. [2] Quamquam sicut uestrum humana figura est, ita et nostrum sua propria. Viderint nunc liniamenta, dum una sit qualitas; uiderit forma, dum ipsum sit dei corpus. [3] Quodsi de hoc differentia intercedit, quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica et Ceres Pharia, quae sine forma rudi palo et solo staticulo ligni informis repraesentatur? Pars crucis, et quidem maior, est omne robur quod directa statione defigitur. [4] Sed nobis tota crux imputatur, cum antenna scilicet sua et cum illo sedilis excessu. Hoc quidem uos incusabiliores, qui mutilum et truncum dicastis lignum, quod alii plenum et structum consecrauerunt!

[5] Enimuero de reliquo integra est religio uobis integrae crucis, sicut ostendam. Ignoratis autem etiam originem ipsam deis uestris de isto patibulo prouenisse. [6] Nam omne simulacrum, seu ligno seu lapide desculpitur, seu aere defunditur, seu quacumque alia locupletiore materia producitur, plasticae manus praecedant necesse est. [7] Plasta autem lignum crucis in primo statuit, quoniam ipsi quoque corpori nostro tacita et secreta linea crucis situs est, quod caput emicat, quod spina dirigitur, quod umerorum obliquatio ; < >; si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis feceris. [8] Huic igitur exordio et uelut statumini argilla desuper intexta paulatim membra complet, et corpus struit, et habitum, quem placuit argillae, intus cruci ingerit; [9] inde circino et plumbeis modulis praeparatio simulacri, in marmor, in lutum uel aes uel argentum, uel quodcumque placuit deum fieri, transmigratura. A cruce argilla, ab argilla deus: quodammodo transit crux in deum per argillam.

[10] Crucem igitur consecratis, a qua incipitur consecratus. Exempli gratia dictum erit: nempe de oliuae nucleo et nuce persici et grano piperis sub terra temperato arbor exsurgit in ramos, in comam, in speciem sui generis. [11] Eam si transferas, uel de brachiis eius in aliam subolem utaris, cui deputabitur, quod de traduce prouenit? Non illi grano aut nuci aut nucleo? Nam cum tertius gradus secundo adscribitur, aequae primo secundus, sic tertius redigetur ad primum transmissus per secundum. [12] Nec diutius super isto argumentandum est, quando naturali praescriptione omne omnino genus censum ad originem refert, quantoque genus censetur origine, tanto origo conuenitur in genere. [13] Si igitur in genere deorum crucem originem colitis, hic erit nucleus et granum primordiale, ex quibus apud uos simulacrorum siluae propagantur.

[14] Ad manifesta iam. Victorias ut numina, et quidem augustiora, quanto laetiora, ueneramini. Consecratio ne quid melius extollat, cruces erunt intestina quodammodo et tropaeorum; itaque in Victoriis et cruces colit castrensis religio. [15] Signa adorat, signa deierat, signa ipsi Ioui praefert: sed ille imaginum suggestus et totus auri cultus monilia crucum sunt. [16] Sic etiam in cantabris atque uexillis, quae non minore sanctitate militia custodit, siphara illa uestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas cruces colere!

XIII. [1] Alii plane humanius solem Christianum. deum aestimant, quod innotuerit ad orientis partem facere nos preca tionem, uel die solis laetitiam curare. [2] Quid uos minus facitis? Non plerique affectatione adorandi aliquando etiam caelestia ad solis initium labra uibratis? [3] Vos certe estis, qui etiam in laterculum septem dierum solem recepistis, et † ex diebus ipsorum praelegistis, quo die lauacrum subtrahatis aut in uesperam differatis, aut otium et prandium . curetis. [4] Quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a uestris ad alienas religiones: Iudaei enim festi sabbata et cena pura et Iudaici ritus lucernarum et ieiunia cum azymis et orationes litorales, quae utique aliena sunt a diis uestris. [5] Quare, ut ab excessu reuertar, qui solem et diem eius nobis exprobratis, . agnoscite uicinitatem: non longe a Saturno et sabbatis uestris sumus!

XIV. [1] Noua iam de deo nostro fama suggestit, et adeo nuper quidam perditissimus in ista ciuitate, etiam suae religionis desertor, solo detrimento cutis Iudaeus, utique magis post bestiarum morsus, ut ad quas se locando quotidie toto iam corpore decutitur et circumciditur, picturam in nos proposuit sub ista proscriptione: "Onocoetes". Is erat auribus cantherinis, in toga, cum libro, altero pede unguato. [2] Et credidit uulgus Iudaeo. Quod enim aliud genus seminarium est infamiae nostrae? Inde in tota ciuitate Onocoetes praedicatur. [3] Sed et hoc tametsi hesternum et auctoritate temporis destitutum et qualitate auctoris infirmum libenter excipiam studio retorquendi. Videamus igitur, an hic quoque nobiscum deprehendimini. [4] Neque enim interest qua forma, dum deformia simulacra curemus. Sunt penes uos et canino capite, et leonino, et de boue et de ariete et hirco cornuti dii, caprigenae uel anguini, et alites planta, fronte et tergo. Quid itaque nostrum unicum denotatis? Plures Onocoetae penes uos deprehenduntur!

XV. [1] Si in deis aequalitate concurrimus, sequitur ut sacrificii uel sacri quoque inter nos diuersitas nulla sit, ut ex alia specie comparationi satisfiat. [2] Nos infanticidio litamus siue initiamus. Vos, si de memoria abierunt quae caede hominis quaeque infanticidiis transegisse reuincimini, recognoscetis suo ordine: nunc enim differimus pleraque, ne eadem uideamur ubique retractare. [3] Interim, ut dixi, ex alia parte non deest adaequatio. Nam etsi nos aliter, tamen non aliter uos quoque infanticidae, qui infantes editos enecantes legibus quidem prohibemini, sed nullae magis leges tam impune, tam secure sub omnium conscientia unius aeditui tabellis eluduntur. [4] Sed nec eo distat, si uos non ritu sacri neque ferro necatis. Atquin hoc asperius, quod frigore et fame aut bestiis, si exponitis aut longiore in aquis morte, si mergitis. [5] At et si quo < > dissimilius penes uos fit, eo adicite, quod uestra pignora extinguitis, et supplebitur, immo superaceruabitur in uobis quicquid < > a ratione defecerit.

[6] Sed de ea impietatis hostia dicimur uesci. Dum ita quoque in uobis recognoscitur, ubi opportunius positum est, non multo secernimur a uestra uoracitate. [7] Si illa impudica est, nostra uero crudelis, coniungimur, si forte, natura, qua semper saeuitia cum impudicitia concordat. [8] Quamquam quid minus, immo quid non amplius facitis? Parum scilicet humanis uisceribus inhiatis, quia uiuos et puberes deuoratis? Parum humanum sanguinem lambitis, quoniam futurum sanguinem elicitis? Parum infante uescimini, quia infantem totum praecocum perhauritis?

XVI. [1] Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et ingenia tenebrarum. Quo in loco metuo ne cedam: quid enim tale in uobis detinebo? [2] Verum iam laudate consilium incesti uerecundi, quod adulteram noctem commenti sumus, ne aut lucem aut ueram noctem contaminaremus; quod etiam luminibus terrenis parcendum existimauimus; quod nostram quoque conscientiam ludimus: quodcumque enim facimus, si uolumus, suspicamur. [3] Ceterum incesta uestra pro sua libertate et luce omni et nocte omni et tota caeli conscientia fruuntur, quodque feliciter proueniat, cum palam misceatis incesta toto conscio caelo, soli ipsi ignoratis; nos uero etiam in tenebris scelera nostra recognoscere possumus.

[4] Plane Persae, Ctesias edit, tam scientes quam non horrentes cum matribus libere faciunt. Sed et Macedones id, quod probauerunt, palam est factitare, siquidem, cum primum scaenam eorum Oedipus intrauit trucidatus oculos, risu ac derisu exceperunt. [5] Tragoedus consternatus retracta persona, "numquid", ait, "domini, displicui uobis?" Responderunt Macedones: "immo, tu quidem pulchre, at scriptor uanissimus si finxit, aut Oedipus dementissimus si ita fecit": atque exinde alter ad alterum: "ἤλαυνε", dicebat, "εἰς τὴν ματέρα". [6] Sed una uel alia gens quantula macula totius orbis? Nos enim omne infecimus solum, omnem per luimus oceanum. Date igitur aliquam nationem uacantem ab eis, quae omne hominum genus ad incestum trahunt. [7] Si qua gens concubitu ipso et aetatis ac sexus necessitate, ne dixerim libidine et luxuria, caret, ea erit quae carebit incesto; [8] si qua ab humana condicione priuata quadam natura remota est, ut neque ignorantiae neque errori neque casui opposita sit, ea erit quae sola Christianis respondere constantius possit.

[9] Respicite igitur luxuriam inter errores et uentos fluctuantem, si desunt populi, quos ad hoc sceleris incursent lata uada et aspera erroris. [10] Inprimis cum infantes uestros alienae misericordiae exponitis aut in adoptionem melioribus parentibus, obliuiscimini, quanta materia incesti subministratur, quanta occasio casibus aperitur? [11] Plane ex aliqua disciplina seueriores aut certe respectu eiusmodi euentuum

a libidine temperatis, quocumque loco, domi aut peregre, ut non dispersio seminum et saltus ubique luxuriae nescientibus filios edat, quos aut ipsi postmodum parentes aut alii filii incursent, quando etiam aetatum moderatio libidine exclusa sit. [12] Quotcumque adulteria, quotcumque stupra, quotcumque publicatae libidinis po< . . . >st< . . . > statuo uel ambulatorio titulo, tot sanguinis mixtiones, tot compagine generis, tot inde traduces ad incestum. [13] Vnde adeo mimis et comoedis argumentorum uenae fluunt; unde ista quoque talis ante tragoedia erupit, Fusciano praefecto urbi iudicata.

[14] Pusio honeste natus fortuita neglegentia comitum ultra ianuam progressus iter praetereuntibus tractus domo excidit: qui eum nutrierat Graeculus, uel a limine Graeculo more captauerat † intrans. [15] Inde mutatus a se aetate Romam in uenalicio refertur. Emit imprudens pater et utitur Graeco; dehinc, ut usum era, adulescentem dominus in agrum et uincula legat. [16] Illic iamdudum paedagogus et nutrix poenas dabant. Repraesentatur eis tota causa, referunt inuicem exitus suos, illi, quod alumnus in pueritia perisset; ille, se quoque a pueritia perisse, ceterum eodem euentu: Romae natum honesta domo; forsitan et signa quaedam retexuerit. [17] Igitur Dei uoluntate fit ut tanta saeculo macula exprobraretur; spiritus de die concutitur, tempora cum aetate respondent; aliquid et oculi de liniamentis recordantur, proprietates nonnullae in corpore recensentur. [18] Dominos, immo iam parentes, tantum prolatae inquisitionis diligentia impellit; inuestigatur uenalicarius, infeliciter inuenitur. [19] Reuelato scelere parentes sibi laqueo medentur, bona filio male superstiti praefectus adscribit, non ad hereditatem, sed ad stipendium stupri et incesti. [20] Satis erat unum istud exemplum publicae eruptionis eiusmodi scelerum delitiscientium in uobis. Nihil semel euenit in rebus humanis: semel plane erui potest. De sacramentis nostrae religionis, opinor, intentatis, et sunt paria uestris etiam non sacramentis!

XVII. [1] De obstinationibus uero uel praesumptionibus si qua proponitis, ne istae quidem ad communionem comparationis absistunt. [2] Prima obstinatio est, qua secunda a deis religio constituitur Caesarianae maiestatis, quod inreligiosi dicamur in Caesares, neque imagines eorum repropitiando neque genios deierando. [3] Hostes populi nuncupamur. Ita uero sit, cum ex uobis nationibus quotidie Caesares et Parthici et Medici et Germanici fiant. Hoc loco Romana gens uiderit, in quibus indomitae et extraneae nationes. [4] "Vos tamen de nostris aduersus nostros conspiratis!" Agnoscimus sane Romanam in Caesares fidem: nulla umquam coniuratio erupit, nullus in senatu uel in palatiis ipsis sanguis Caesaris notam fixit, nulla in prouinciis affectata maiestas! Adhuc Syriae cadauerum odoribus spirant, adhuc Galli Rhodano suo non lauant! [5] Sed omitto uesaniae crimina, quia nec ista Romanum nomen admittunt: uanitatis sacrilegia conueniam et ipsius uernaculae gentis inreuerentiam recognoscam et festiuos libellos, quos statuae sciunt, et illa oblique nonnumquam dicta a concilio atque maledicta quae circi sonant: si non armis, saltim lingua semper rebelles estis. [6] Sed aliud, opinor, est non iurare per genium Caesaris: dubitatur enim de periuris iure, cum ne per deos quidem uestros ex fide deieretis. [7] Sed non dicimus deum imperatorem: super eiusmodi enim, quod uulgo aiunt, sannam facimus. [8] Immo qui deum Caesarem dicitis, et deridetis dicendo quod non est, et maledicitis, quia non uult esse quod dicitis: mauult enim uiuere quam deus fieri!

XVIII. [1] Reliquum obstinationis in illo capitulo collocatis, quod neque gladios neque cruces neque bestias uestras, non ignem, non tormenta ob duritatem ac contemptum mortis animo recusemus. [2] Atenim haec omnia apud priores maioresque uestros non contemni modo, sed etiam magna laude pensari a uirtute didicerunt. Gladius quot et quantos uiros uoluntarios! Piget prosequi. [3] Crucis uero nouitatem numerosae, abstrusae, Regulus uester libenter dedicauit; regina Aegypti bestiis suis usa est; ignes post Carthaginensem feminam Asdrubale marito in extremis patriae constantiorem docuerat inuadere ipsa Dido. [4] Sed et tormenta mulier Attica fatigauit tyranno negans, postremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam pastam expuit, totum era dicatae confessionis ministerium. [5] Sed uestris ista ad gloriam, nostris ad duritiam deputatis. Destruite nunc gloriam maiorum, quo nos quoque destruatis! Contenti estote detrahere etiam laudi parentum ad praesens, ne nobis locum detis! [6] De his forsitan et temporum qualitas robustioris antiquitatis exegerit ingenia duriora; at nunc tranquillitate pacis et ingenia mitiora et mentes hominum etiam in extraneos pia.

[7] "Esto", inquit, "ueteribus uos comparate; nobis necesse est in uobis odio prosequi, quod a nobis non probatur, quia nec inuenitur in nobis". [8] Respondete igitur ad singulas species. Non eadem in uobis

exempla adgnosco? Si contemptu scilicet mortis gladius de maioribus fabulas fecit, utique non uitae amore gladio uos ad lanistas auctoratis nec metu mortis nomen militiae datis. [9] Si feminae alicui de bestiis famosa mors est, medio quotidie pacis sponte libera ad bestias itis. [10] Si crucem, configendi corporis machinam, nullus adhuc ex uobis Regulus pepigit, attamen iam ignis contemptus euasit, ex quo se quidam proxime uestiendum incendiari tunica ad certum usquequaque locum auctorauit. [11] Si flagris mulier insultauit, hoc quoque, qui proxime inter uenatorios ordine transcurso remensus est, ut taceam de Laconica gloria.

XIX. [1] Hucusque, opinor, horrenda obstinationum Christianarum. Quae si uobiscum communicamus, superest deridenda persuasionum conferamus. [2] Quamquam de persuasionibus omnis obstinatio nostra praestruitur: mortuorum enim praesumimus resurrectionem. Spes resurrectionis fastidium est mortis. [3] Ridete igitur, quantum libet, stupidissimas mentes, quae moriuntur ut uiuant; sed quo facilius rideatis et resolutius decachinnetis, arrepta spongia uel intera lingua delete litteras interim uestras, quae similiter asseuerant animas in corpora redituras. [4] Attamen quanto acceptabilior nostra praesumptio est, quae in eadem corpora redituras defendit; uobis autem quanto uanius traditum est, hominis spiritum in cane uel mulo aut pauo moraturum! [5] Item iudicium annuntiamus a Deo pro cuiusque meritis post interitum destinatum; id uos Minoi et Radamantho adscribitis, iustiore omnino Aristide recusato. [6] Eo iudicio iniquos aeterno igni, pios et insontes amoeno in loco dicimus perpetuitatem transacturos: apud uos quoque Pyriphlege thontis et Elysii non alia condicio disponitur. [7] Nec mythici ac poetici soli talia canunt, sed et philosophi de animarum reciprocatione et iudicii distributione confirmant.

XX. [1] Quonam igitur usque, iniquissimae nationes, non agnoscitis, immo insuper execramini uestros, si nihil inter nos diuersitas habet, si unum et eidem sumus? [2] Quia non odistis quod estis, date dexteras potius, compingite oscula, miscete complexus, cruenti cum cruentis, incesti cum incestis, coniurati cum coniuratis, obstinati et uani cum aequalibus. [3] Pariter deorum numina laesimus, pariter indignationem eorum prouocamus. [4] Habetis et uos tertium genus, etsi non de tertio ritu, attamen de tertio sexu: illud aptius de uiro et femina uiris et feminis iunctum. [5] Aut numquid ipso uos collegio offendimus? Solet aequalitas aemulationis materiam subministrare: sic figulus figulo, faber fabro inuidet!

[6] Immo, iam desine, simulata confessio! Redigit conscientia ueritatem et ad constantiam ueritatis. [7] Nam omnia ista in uobis solis erunt et a nobis solis reuincuntur, de quibus delata sunt, agnitione scilicet diuersae partis, unde scientia instruitur et consilium inspiratur et iudicium gubernatur. [8] Vestra denique sententia, ne causam quis iudicet nisi duobus auditis, quod in nobis solis neglegitis. [9] Naturae uitio satisfacitis, ut quae in uobis non refutetis, in aliis < >tis aut quorum reatum in uobis meminertis, ea in alios iactetis. [10] Qui < >opere occupati eritis: in extraneos casti, in uosmetipsos incesti, exertiores foris, subiecti domi.

[11] Haec est iniquitas, ut gnari ab ignaris, absoluti a reis iudicemur. Auferte stipulam de oculo uestro, [auf< >de oculo uestro,] ut stipulam de alieno extrahatis. [12] Emendate uosmetipsos prius, ut Christianos puniatis! Nisi quod, si emendaueritis, non punietis, immo eritis Christiani; immo si fueritis Christiani, eritis emendati. [13] Discite quid in nobis accusetis, et non accusabitis; recognoscite quid in uobis non accusetis, et accusabitis! [14] Patet iam hinc uobis, quantum aperire potuerimus e pauculis istis libellulis, erroris inspectio et ueritatis cognitio. [15] Damnate ueritatem, sed inspectam si potestis, et probate errorem, sed repertum si putatis! [16] Quodsi praescribitur uobis errorem amare et odisse ueritatem, cur, quod amatis et odistis, non noueritis?

Liber Secundus

I. [1] Nunc de deis uestris, miserandae nationes, congregari uobiscum defensio nostra desiderat, prouocans ipsam conscientiam uestram ad recensendum, an uere dei, ut uultis, an falso, ut scire non uultis. [2] Haec enim materia est erroris humani per artificem eius, ne ignorantia erroris tollatur, quo magis rei sitis. [3] Patent oculi nec uident; hiant aures nec audiunt, cor stupet saliens; nescit animus quod agnoscit! [4] Denique si tantam peruersitatem una praescriptione discuti liceret, in expedito esset nuntiatio, cum omnes istos deos ab hominibus institutos non negetis, iam hinc excidere fidem uerae diuinitatis, quod nihil utique aliquando coeptum diuinum uideri iure possit. [5] Sedenim multa sunt, quibus teneritas conscientiae obduratur in callositatem uoluntarii erroris. Ingenti manu ueritas obsidetur, — et ipsa de sua uirtute secura est! [6] Quidni? Quemcumque uult, de ipsis aduersariis socios protectoresque sibimet assumit et omnem illam expugnatorum multitudinem prosternit.

[7] Aduersus haec igitur nobis negotium est, aduersus institutiones maiorum, auctoritates receptorum, leges dominantium, argumentationes prudentium; aduersus uetustatem, consuetudinem, necessitatem; aduersus exempla, prodigia, miracula, quae omnia adulterinam istam diuinitatem [istam] corroborauerunt. [8] Quare secundum uestros commentarios, quos ex omni theologiae genere recepistis, gradum conferens, quoniam maior in huiusmodi penes uos auctoritas literarum quam rerum est, elegi ad compendium Varronis opera, qui, Rerum Diuinarum ex omnibus retro digestis commentatus, idoneum se nobis scopum et posuit.

[9] Hunc si interrogem, qui insinuatores deorum, aut philosophos designat aut populos aut poetas. [10] Triplici enim genere deorum censum distinxit: unum esse physicum, quod philosophi retractant, aliud mythicum, quod inter poetas uoluntatur, tertium gentile, quod populi sibi quique adoptauerunt. [11] Igitur cum philosophi physicum coniecturis concinnarint, poetae mythicum de fabulis traxerint, populi gentile ultro praesumpserint, ubinam ueritas collocanda? [12] In coniecturis? sed incerta conceptio est. In fabulis? sed foeda relatio est. In adoptionibus? sed < > et municipalis adoptatio est. [13] Denique apud philosophos incerta, quia uaria; apud poetas omnia indigna, quia turpia; apud populos passiuia omnia, quia uoluntaria. [14] Porro diuinitas, si ueram retractes, ea definitione est, ut ista neque argumentationibus incertis colligatur, neque fabulis indignis contaminetur, neque adoptionibus passiuus iudicetur; haberi enim debet, sicut est, certa, integra, communis, quia scilicet omnium. [15] Ceterum quem deum credam? Quem suspicio aestimauit; quem historia iactauit quem ciuitas uoluit? Dignius multo neminem credam quam dubitandum aut pudendum aut adoptiuum!

II. [1] Sed physico auctoritas philosophorum ut mancipium sapientiae patrocinatorum. Sane mira sapientia philosophorum, cuius infirmitatem prima haec contestatur uarietas opinionum, ueniens de ignorantia ueritatis. [2] Quis autem sapiens, expers ueritatis, qui ipsius sapientiae ac ueritatis patrem et dominum Deum ignoret? [3] Nam et diuina alias enuntiatio Solomonis: "Initium", inquit, "sapientiae metus in Deum". [4] Porro timoris origo notitia est: quis enim timebit, quod ignorat? Itaque † Deum timuerit, ignotio omnium, Deum omnium notitiam et ueritatem assecutus plenam atque perfectam sapientiam optinebit. [5] Hoc autem philosophiae non liquido successit. Licet enim per curiositatem omnimodae literaturae inspiciendae diuinis quoque scripturis, ut antiquioribus, possint uideri incursasse et inde nonnulla dempsisse, cum tamen alia expellant, probant sese aut non omnia dispexisse aut non omnibus credidisse—nam et alias ueritatis simplicitas per scrupulositatem humanam de fide nutat —, et ita accedente libidine gloriae ad proprii ingenii opera mutasse; [6] per quod in incertum abiit etiam quod inuenerant, et facta est argumentationum inundatio de stillicidio uno atque alio ueritatis.

[7] Inuento enim solummodo deo, non ut inuenerunt, exposuerunt, ut de qualitate eius et de natura, etiam de sede disceptent: [8] Platonici quidem curantem rerum et arbitrum et iudicem, Epicurei otiosum et inexercitum, et, ut ita dixerim, neminem; positum uero extra mundum Stoici, intra mundum Platonici. [9] Quem non penitus admiserant, neque nosse potuerunt neque timere nec inde sapere, exorbitantes scilicet ab initio sapientiae, id est metu in Deum. [10] Exstant testimonia tam ignoratae quam dubitatae inter philosophos diuinitatis. Diogenes consultus, quid in caelis agatur, "numquam", inquit, "ascendi". Item, an dei essent, "nescio", inquit, "nisi, ut sint, expedire." [11] Thales Milesius Croeso sciscitanti, quid de deis

arbitraretur, post aliquot deliberandi commeatus, "nihil" renuntiauit. [12] Socrates ipse deos istos quasi certus negabat; idem Aesculapio gallinacium resecari quasi certus iuebat. [13] Et ideo cum tam incerta et in< > definiendi de deo philosophia deprehenditur, quem potuit metum habere eius, quem non liquido tenebat determinare?

[14] De mundo deos di dicimus. Hinc enim physicum theologiae genus cogunt, qui elementa deos tradiderunt, ut Dionysius Stoicus trifariam deos diuidens unam uult speciem quae in promptu sit, ut Solem, Lunam, < >; aliam, quae non compareat, ut Neptunum; reliquam, quae de hominibus ad diuinitatem transisse dicitur, ut Herculem Amphiarum. [15] Aeque Arcesilaus trinam formam diuinitatis inducit, Olympios, Astra, Titanios, de Caelo et Terra; ex his, Saturno et Ope, Neptunum, Iouem et Orcum, et ceteram successionem. [16] Xenocrates Academicus bifariam facit Olympios et Titanios, qui de Caelo et Terra. [17] Aegyptiorum plerique quattuor deos credunt, Solem et Lunam, Caelum ac Terram. [18] Cum reliquo igni superno deos ortos Democritus suspicatur, cuius instar uult esse naturam Zenon. [19] Vnde et Varro ignem mundi animum facit, ut perinde in mundo ignis omnia gubernet sicut animus in nobis. [20] Atqui uanissime. "Qui cum est," inquit, "in nobis, ipsi sumus; cum exiuit, emorimur." Ergo et ignis cum de mundo per fulgura proficiscitur, mundus emoritur.

III. [1] His ita expeditis uidemus physicum istud ad hoc subornatum, ut deos elementa contendat, cum ex his etiam alios deos natos alleget; dei enim non nisi de deis nascerentur. [2] Quos quoniam in mythico apud poetas plenius suo loco examinabimus, tamen, quod de ipsis interim retractandum est, quod ad praesentem speciem facit, simul et de praesenti specie ad ipsos < >, ostensuri sumus deos nullo modo uideri posse, qui de elementis nati dicuntur, ut iam hinc praediudicatum sit deos elementa non esse, quia qui de elementis nati dicuntur, dei non sunt; [3] aeque, demonstrantes elementa deos non esse, ad illam agnatorum speciem praestruemus iure deos non esse defendi, quorum parentes, id est elementa, dei non sint.

[4] Scimus deum de deo nasci, quemadmodum de non deo non deum. Igitur, quod elementa contineat mundus iste (ut summaliter tractem de uniuersitate, partibus eius praeministrans, — nam quae condicio eius, eadem utique erit et elementorum ut membrorum —), aut ab aliquo institutus sit necesse est, qua Platonis humanitas, aut a nullo, qua Epicuri duritia; et si institutus est, habendo initium habebit et finem. [5] Ita quod aliquando non fuit ante initium et quandoque non erit post finem, non capit utique uideri deus, carens substantia diuinitatis, id est aeternitate, quae sine initio et fine censetur. [6] Si uero institutus omnino non est ac propterea deus habendus, quod ut deus neque initium neque finem sui patitur, quomodo quidam assignant elementis, quae deos uolunt, generationem, cum Stoici negent quicquam de deo nasci? Item quomodo uolunt, quos de elementis natos ferunt, deos haberi, cum deum negent nasci? [7] Itaque quod mundi erit, hoc elementis adscribetur, caelo dico et terrae et sideribus et igni, quae deos et deorum parentes aduersus negatam generationem dei et natiuitatem frustra uobis credi proposuit Varro et qui Varroni indicauerunt animalia esse caelum et astra.

[8] Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum animalium formam; nam etsi immortalem constat animam, ipsi hoc soli licebit, non etiam illi cui adnectatur, id est corpori. [9] Nemo autem negabit elementis corpus esse, cum et contingamus ea et contingamur ab eis, certaue cor pora ex illis decidere uideamus. [10] Ergo si animalia deposita ratione animae, qua corporum condicio, mortalia, non utique dei sunt.

[11] Et tamen unde animalia Varroni uidentur elementa? "Quoniam," inquit, "mouentur." Ac ne ex diuerso proponatur multa alia moueri, ut rotas, ut plaustra, ut machinas ceteras, ultro praeuenit dicens eo animalia credita, quod per semetipsa mouerentur, nullo extrinsecus apparente motatore eorum aut initiatore, sicuti apparet qui rotam compellit et plaustra uoluit et machinam temperat. Igitur nisi animalia, non mobilia per se.

[12] Porro allegans quid non appareat, ostendit quid quaesisse debuerat, id est artificem et arbitrum motus; neque enim statim non est quod, quia non uidemus, non credimus esse. [13] Immo, eo altius inuestigandum est quod non uideatur, ut quod uideatur, quale sit, scire possimus. [14] Alioquin si tantum

ea quae comparent, ideo esse credantur quia comparent, quomodo deos etiam eos recipitis qui non comparent? [15] Si autem uidentur esse qui non sunt, cur non sint et qui non uidentur? Motatorem dico caelestium rerum. [16] Sint ergo et animalia, quia mobilia per se; etiam mobilia per se, quia non per alium, tamen, ut eo non statim dei, quia animalia, ita nec ideo, quia per se mobilia: aut quid uetat uniuersa animalia, ut mobilia per se, deos haberi? Quod alia sane uanitate Aegyptiis licet.

IV. [1] Aiunt quidam propterea deos appellatos, quod $\theta\acute{\epsilon}\epsilon\iota\nu$ id est $\acute{\iota}\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ pro currere ac motari interpretatio est. Ergo iam uocabulum istud non est alicuius maiestatis: a cursu enim et motu, non a potestatis eis dominatione formatum est. [2] Sed cum etiam ille unus Deus, quem colimus, $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ cognominetur nec tamen aut motus ullus aut cursus eius appareat, quia nec uisibilis cuiquam sit, palam est ut uocabulum istud sit aliunde sumptum propriumque, quia a se natiuum, diuinitatis inuentum. [3] Itaque semota interpretationis eius astutia ueri similis est, non a cursu et motu $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ dictos, sed de appellatione ueri dei mutuatum, uti quos aequae deos excudis setis, $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ cognominaretis. [4] Denique quam ita sit, probatio suppetit, cum etiam uniuersos deos uestros, in quibus nullius cursus aut motus officium denotatur, $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ communiter appelletis. [5] Itaque si [aeque] $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ aequae immobiles, disceditur uocabuli interpretatione pariter et diuinitatis opinione, qua de cursu et motu modulata rescinditur. [6] Quodsi nomen istud proprium diuinitatis et simplex nec interpretatorium in illo deo reprehensum, in cetera quae deos uultis translatum, docete etiam qualitatis inter illos esse consortium, ut iure consistat collegium nominis communionem substantiae. [7] Porro $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ ille iam hoc solo quod non sit in promptu, uacat a comparatione eorum qui in promptu sunt et uisui et sensui. [8] Sed sensui satis quod est testimonii ad diuersitatem occulti et manifesti renuntiatio: si elementa palam proposita omnibus, si contra deus nemini, quomodo poteris ex ea parte quam non uidisti, quae uides congregari? [9] Cum ergo non habes con iungere sensu neque ratione, quid uocabulo coniungis, ut coniungas etiam potestate? [10] Ecce enim Zeno quoque materiam mundialem a deo separat, uel sic eum per illam tamquam mel per fauos transisse dicit. [11] Itaque materia et deus duo uocabula, duae res: pro discrimine uocabulorum etiam res separantur, etiam materiae condicio uocabulum sequitur. [12] Quodsi materia non deus, quia sic et appellatio praescribit, quomodo quae sunt in materia id est elementa, dei habebuntur, cum membra a corpore aliena esse non possint?

[13] Sed quid ego cum argumentationibus physiologicis? Sursum mens ascendere debuit de statu mundi, non in in-certa descendere. [14] Rotunda mundo Platonica forma: quadratum eum angulatumque commentum ab aliis, credo, circino rotundo ita collegit, quod sine capite solum credi laborat. [15] Sed Epicurus, qui dixerat: "quae super nos, nihil ad nos," cum et ipse caelum inspicere desiderat, solis orbem pedalem deprehendit. Adhuc scilicet frugalitas et in caelis agebatur. [16] Denique ut ambitio profecit, etiam sol aciem suam extendit; ita illum orbe maiorem Peripatetici denotauerunt. [17] Oro uos, quid sapit coniecturarum libido? Quid probat tanta praesumptione asseuerationis otium affectatae morositatis eloquii artificio adornatum? [18] Merito ergo Milesius Thales, dum totum caelum examinat et ambulat oculis, in puteum cecidit turpiter, multum inrisus Aegyptio illi: "in terra", inquit, "nihil perspicere caelum tibi speculandum existimas?" [19] Itaque casus eius per figuram philosophos notat, scilicet eos, qui stupidam exercent curiositatem, in res naturae quam prius in artificem eius et praesidem, in uacuum < > dum habituros.

V. [1] Quin ergo ad humaniorem aliquanto conuertimur opinionem, quae de communi omnium sensu et simplici¹¹ coniectura deducta uideatur? [2] Nam et Varro meminit eius, creditam propterea dicens elementorum diuinitatem, quod nihil omnino sine suffragio illorum gigni ali prouehi possit ad uitae humanae [et] conseruationem, [3] quando ne ipsa quidem corpora aut animas sufficere licuisset sine elementorum temperamento, quo habitatio ista mundi circulorum condicionibus foederata praestatur, nisi quod hominum incolatui denegauit enormitas frigoris aut caloris, [4] proptereaque deos credi solem, qui diei de suo cumulet, fruges caloribus expediat et annum stationibus seruet, lunam, solacium noctium, patrocinium mensium; † gubernaculis; [5] item sidera, signacula quaedam temporum ad rurationem notandorum; ipsum denique caelum, sub quo omnia, [in] terram, super quam omnia, et quicquid illorum inter se ad commoda humana conspirat; [6] nec tantum de beneficiis fidem diuinitatis elementis conuenire, sed etiam de diuersis quae tamquam de ira et offensa eorum incidere soleant, ut fulmina, ut

grandines, ut ardores, ut aurae pestilentes, item diluua, item hiatus motusque terrarum; [7] et iure credi deos, quorum natura honoranda sit in secundis, metuenda sit in aduersis, domina scilicet iuuandi et nocendi. [8] Porro si ista sentiuntur in communi conuersatione, non perinde rebus ipsis quibus iuuantur siue laeduntur aut gratias referunt aut querellas intendunt, sed his, sub quorum iure et potestate operatio rerum decurrit. [9] Nam in uoluptatibus quoque non tibiae aut citharae coronam ad praemium adiudicatis, sed artificii qui tibiam et citharam suauitatis temperet ui. [10] Aequae cum quis ualetudine male est, non lanis nec antidotis aut malagmatibus ipsis gratiam meministis, sed medicis, quorum opera atque prudentia remedia proueniunt. [11] Item in aduersis: qui ferro sauciantur, non dolonem ipsum aut lanciam accusant, sed hostem uel latronem, et quos ruina opprimit, non tegulas aut imbrices arguunt, sed uetustatem, sicut et naufragi non petris et fluctibus imputant, sed procellae. [12] Merito: certum enim est, quodcumque fit, ei adscribendum, non per quod fit, sed a quo fit, quia is est caput facti, qui et ut fiat et per quod fiat, instituit (et sunt in omnibus rebus tres tituli isti: quod est, per quod est, et a quo est), quia prius esse qui quid uelit fieri, † et quod possit inueniri. [13] Et ita recte in ceteris agitis auctorem considerantes; at in physicis contra naturam regula uestra, quam in ceteris sapientiam iudicatis, disceditis, auferendo summum gradum auctoris, et quae fiunt, non a quo fieri * *. [14] Ita credere contingit elementorum potestates et arbitria esse quae sunt seruitutes et officia. Nos in ista inuestigatione alicuius artificis intus et domini * *, seruitutes autem contendimus elementorum ex operis eorum, quas facis potestates. [15] Sed dei non seruiunt; ea igitur quae seruiunt, dei non sunt. Aut doceant uulgo fieri, ut de licentia passiuitatis libertas approbetur, de libertate dominatio, de dominatione diuinitas intellegatur. [16] Nam si omnia haec super nos certis curriculum, legitimis decursibus, propriis spatiis, aequis uicibus sub legis instar constituta uoluendis temporibus et exercendis temporum ducatibus occurrere meminerunt, [17] < > < . > ipsa obseruatione condicionum suarum et fide operum et instantia < > uum et cura demutationum, memoria reciprocationum aliquam dominationem sibi praeesse persuadeant uobis, cui apparere uideatur uniuersa negotiatio mundialis perueniens ad humani generis utilitatem < . . > < > nem? [18] Non enim potes dicere ea sibi agere ista ac sibi curare nec quicquam hominum causa disponere, cum propterea defendas elementis diuinitatem quod ab illis aut iuari te aut laedi sentias; nam si sibi praestant, nihil eis debes.

VI. [1] Age iam, conceditisne diuinitatem non modo non seruuliter currere, sed inprimis integre stare neque minui neque intercipi neque corrumpi debere? Ceterum abiit omnis felicitas eius, si quid patitur umquam. [2] Ecce autem et astra intercidunt et intercisisse se attestantur; confitetur et luna, quantum amiserit, cum resumit. [3] Iam maiora eius detrimenta soletis in aquae speculo considerare, ut nihil amplius ullam partem credam, quod magi norunt. Ipse etiam sol saepe defectione temptatus est. [4] Fingite quaslibet rationes caelestium casuum, non uolet deus aut minor fieri aut esse desinere. Viderint igitur humanae doctrinae patrocina quae coniectandi artificii sapientiam mentiuntur et ueritatem. [5] Num alias natura sic est, ut qui melius dixerit, hic uerius dixisse uideatur? non, qui uerius, is melius? [6] Ceterum cui res examinabitur, uerisimilius utique dicet elementa ista ab aliquo regi quam ultro carpi: igitur non deos, quae sub aliquo. [7] At si in isto erratur, melius est < > simpliciter quam ut physici diligenter. Sedenim si ad mythicum spectes, melius iam in physico mortalitas errat, eis diuinitatem adiudicando quae super hominem putat situ et ui et magnitudine et diuturnitate sentiri: quod enim super hominem, credas deo proximum.

VII. [1] Ceterum ut ad mythicum transeamus, quod poetis deputatur, nescio an tantum < > mediocritati nostrae, an tanti de documentis diuinitatis confirmetur, ut Mopsus Africanus et Boeotus Amphiarus. Delibanda enim nunc est species ista, cuius suo loco ratio reddetur. [2] Interim hos certe homines fuisse uel eo palam est quod non constanter deos illos, sed heroas appellatis. [3] Quid ergo contendimus? Si addicenda mortuis diuinitas erat, non utique talibus. [4] Ecce uos, cum eadem licentia praesumptionis sepulchris regum uestrorum caelum infamatis, nonne probatos quosque iustitia, uirtute, pietate et omni bono eiusmodi consecrationis solacio honoratis, contenti protalibus etiam inrideri peierantes, [5] at e contrario impios, turpes etiam pristinis humanae gloriae praemiis aufertis, decreta eorum, titulos lancinatis, imagines detrahitis, monetam repercutitis? [6] Ille autem conspector omnium, comprobator, immo < . . > ctor bonorum, tantae indulgentiae suae ordinationem uulgo prostituet, et plus diligentiae atque iustitiae hominibus licebit in distribuendis dignitatibus habere? Mundiores erunt regum et principum comites quam summi dei? [7] Atquin horretis et auersamini uagos, exules, infirmos, debiles,

sordide natos, inhoneste institutos; contra incestos, adulteros, raptos, parricidas etiam legibus † exarendis. Ridendum an irascendum sit, tales deos credi quales homines esse non debeant?

[8] Sedenim in isto mythico genere, quod poetae ferunt, quam incerti agitis circa conscientiae pudorem et pudoris defensionem! [9] Nam quotiens misera uel turpia uel atrocia deorum exprobramus, allegatione poeticae licentiae ut fabulosa defenditis; [10] quotiens ultro siletur de eiusmodi, poeticam non modo non oneratis, sed insuper honoratis, utique in necessariis artibus habetis: denique per hanc initiatricem litteraturae ingenuitatis studia producitis. [11] Criminatorum deorum poetas eliminari Plato censuit, ipsum Homerum sane coronatum ciuitate pellendum. [12] At cum recipiatis illos et retineatis, cur non credatis talia retexentibus de deis uestris? [13] Igitur si creditis poetis, cur tales deos colitis? Si ideo colitis, quia non creditis poetis, cur laudem mendacibus fertis nec cauetis ne offendatis eos quorum detractores honoratis? Sane fides a poetis non exigenda. [14] Nonne, qui dicitis deos post mortem factos, homines confitemini ante mortem? Quid ergo noui, si, qui homines fuerunt, humanis aut casibus aut criminibus aut fabulis polluantur? [15] Non creditis poetis, cum de relationibus eorum etiam sacra quaedam disposueritis? Cur rapitur sacerdos Cereris, si nihil tale Ceres passa est? Cur Saturno alieni liberi immolantur, si ille suis pepercit? [16] Cur Idaeae masculus amputatur, si nullus illi fastidiosus adulescens libidinis frustratae dolore castratus est? [17] Cur Herculeum polluctum mulieres Lanuinae non gustant, si non mulierum causa periit? [18] Mentiuntur sane poetae, sed non ideo, quod talia gesserint, uel > homines † quas defuerint, nec quod non diuinis adscripserint foeditates diuinitatis, cum interim uobis credibilis uisum est deos fuisse, sed non tales, quam tales, sed non deos.

VIII. [1] Superest gentile illud genus inter populos deorum quos libidine sumptos, non pro necessitate ueritatis, docet priuata notitia. [2] Deum ego existimo ubique notum, ubique praesentem, ubique dominantem, omnibus colendum, omnibus demerendum. [3] Atenim cum illi quoque, quos totus orbis communiter colit, excidant probationi uerae diuinitatis, quanto magis isti, quos ne ipsi quidem municipes sui norunt? [4] Nam quae idonea auctoritas praecurrit eiusmodi theologiae, quam etiam fama destituit? [5] Quanti sunt qui norint uisu uel auditu Atargatim Syrorum, Caelestem Afrorum, Varsutinam Maurorum, Obodan et Dusarem Arabum, Belenum Noricum, [6] uel quos Varro ponit: Casiniensium Deluentinum, Narniensium Visidianum, Atinensium Numiternum, Asculanorum Anchariam, et quam † praeuerint, Vulsiniensium Nortiam, quorum ne nominum quidem dignitas humanis cognominibus distat? [7] Satis rideo etiam deos decuriones cuiusque municipii, quibus honor intra muros suos determinatur.

[8] Haec libertas adoptandorum deorum quousque profecerit, Aegyptiorum superstitiones docent, qui etiam bestias priuatas colunt, ibes, corcodrillos et anguem suum. [9] Parum est, si etiam hominem consacrauerunt, illum dico quem non iam Aegyptus aut Graecia, uerum totus orbis colit et Afri iurant, de cuius statu quod conici potest, apud nostras litteras, ut uerisimile uidetur, positum est. [10] Nam Serapis iste quidem olim Ioseph dictus fuit, de genere sanctorum; iunior inter ceteros fratres, sed excelsior dignitate ab isdem fratribus per liuorem uenum in Aegyptum datur seruiturus in familia regis Aegyptiorum Pharaonis. [11] A regina minus pudica desideratur, sed quia non obsequabatur, e contrario ab eadem delatus a rege in carcerem datur. [12] Illic somnia quibusdam non perperam interpretatus uim spiritus sui ostendit. [13] Interea rex quoque somniat terribilia quaedam: illi detractantibus quos conuocauerat, ualuit exponere Ioseph, expedita de carcere edocuit, somnium regi aperit: [14] illos boues septem opimissimos diffluentem totidem annorum ubertatem significare, posteriores aequae septem enectos subsequentium septem annorum inopiam praedicare; sapere itaque de recondendis praesidiis in futuram famem de copia priore. [15] Credidit rex: exitus rerum et prudentem et sanctum semper et necessarium probauit; itaque Pharaonis uniuersae Aegypti et frumentandae et exinde curandae eum praefecit.

[16] Hunc Serapidem ex suggestu quo caput eius ornatum, uocauerunt; cuius suggestus modalis figura frumentationis eius memoriam obsignat, et curam frugum super caput eius fuisse ipsis spicis, quibus per ambitum notatur, apparet. [17] Propterea et canem, quem apud inferos deputant, sub dextera eius dicauerunt, quod sub manu eius compressa turba Aegyptiorum. [18] (— Et Phariam adiungunt, quam filiam Pharaonis deriuatio nominis esse demonstrat. Nam et tunc Pharaonis inter cetera honorum et remunerationum filiam quoque in matrimonium ei dederat. —) [19] Sed quia et feras et homines colere

susceperant, utramque faciem in unum Anubin contulerunt, in quo naturae condicionisque suae potius argumenta uideri posset consecrasse gens rixosa, suis regibus recontrans, in extraneis deiecta, sane et gula et spurcicia canibus par, par etiam seruitute ipsa.

IX. [1] Haec secundum tripartitam dispositionem totius diuinitatis aut notiora aut insigniora digessimus, ut possit uideri satis responsum de physico genere, de poetico, de gentili. [2] Sed quoniam omnis superstitio non iam philosophorum nec poetarum nec populorum, a quibus tradita est, sed dominantium Romanorum, a quibus occupata est, a quibus auctoritatem sibi extruxit, alia iam nobis ineunda est humani erroris latitudo, immo silua caedenda, quae undique conceptis superstitionum seminibus uitisue ueritatem obumbravit. [3] Sed et Romanorum deos Varro trifariam disposuit in certos, incertos et electos. Tantam uanitatem! Quid enim erat illis cum incertis, si certos habebant? [4] Nisi si Attico stupore recipere uoluerunt: nam et Athenis ara est inscripta: "ignotis deis." Colit ergo quis quod ignorat? [5] Tum si certos habebant, contenti esse debuerunt nec electos desiderare, in quo etiam inreligiosi deprehenduntur: si enim dei ut bulbi seliguntur, qui non seliguntur, reprobi pronuntiantur.

[6] Nos uero bifariam Romanorum deos recognoscimus communes et proprios, id est quos cum omnibus habent et quos sibi ipsi sunt commenti. [7] Et numquid hi sunt publici et aduenticii dicti? Id eorum arae docent, aduenticiorum ad fanum Carnae, publicorum in Palatio. [8] Quare cum communes dei quam in physico quam in mythico comprehendantur, actum est iam de his sub istis speciebus. [9] De propriis dicere si placet, de Romanis, stupeamus tertium illud genus hostilium deorum necesse est, eo quod nulla gens alia tantum sibi superstitionis inuenerit. [10] Ipsos in duas species dirigimus; alios de hominibus assumptos, alios mente conceptos. [11] Igitur quoniam idem illis color suppetit consecrationis mortuorum, tamquam ob merita uitae, eandem et nos responsionem opponamus necesse est, neminem ex his quoque tanti fuisse.

[12] Patrem Indigentem Aenean crediderunt, militem numquam gloriosum, lapide debilitatum. Quod telum quantum uolgare atque caninum, tanto ignobile uolnus. Sed et proditor patriae Aeneas inuenitur, tam Aeneas quam Antenor. [13] Ac si hoc uerum nolunt, Aeneas certe patria flagrante dereliquit socios, feminae Punicae subiciendus, quae maritum Hasdrubalem, Aeneae timiditate in his supplicanti hosti, non comitata, raptis secum filiis formam et patrem sibi habere non in fugam sapit, sed in ignes ardentis Carthaginis ut in amplexus patriae pereuntis incubuit. [14] Pius Aeneas ob unicum puerum et decrepitem senem Priamo et Astyanacte destitutus? Atquin Romanis magis detestandus, qui pro salute principum et domus eorum aduersus liberos et coniuges et omne pignus suum deierant. [15] Consecrant filium Veneris, et hoc Vulcanus sciens patitur et Iuno concedit. [16] Si baiuli parentum in caelo sedent, cur non potius Argiui iuuenes dei habiti, quod matrem, ne in sacris piaculum committeret, plus quam humano more iugales prouexerunt? [17] Cur non magis dea, quae magis pia, illa filia patris in carcere fame defecti uberibus suis educatrix? [18] Quid aliud Aeneae gloriosum, nisi quod proelio Laurentino nusquam comparuit? Rursus forsitan solito more quasi desertor e proelio fugerit.

[19] Romulus aequae post mortem deus. Si quia Urbem condidit, cur non alii usque in feminas urbium auctores? Sane Romulus et fratrem interfecit et alienas uirgines dolo rapuit. Ideo deus, ideo Quirinus, quia tunc parentibus quirritatum est per illum!

[20] Quid Sterculus meruit ad diuinitatem? Si agros stercorebus iuuando diligens fuit, plus fimi Augeas conferebat. [21] Si Faunus Pici filius in ius agitabatur mente ictus, curari eum magis quam consecrari decebat. [22] Si Fauni filia pudicitia praecellebat, ut ne conuersaretur quidem inter uiros aut barbaria aut conscientia deformitatis aut rubore insaniae paternae, quanto dignior Bona Dea Penelopa, quae inter tot uilissimos amatores deuersata obsessam castitatem tenere protexit? [23] Est et Sanctus propter hospitalitatem a rege Plotio fanum consecutus: potuit et Vlixes de humanissimo Alcinoos unum amplius deum uobis contulisse.

X. [1] Ad foediora festino. Non puduit auctores uestros de Larentina palam facere. Scortum haec meritorium fuit, siue dum Romuli nutrix et ideo lupa quia scortum, siue dum Herculis amica est, et iam mortui Herculis, id est iam dei. [2] Nam ferunt aedituum eius solum forte in aede calculis ludentem ut sibi

conlusorem, quem non habebat, repraesentaret, una manu Herculis nomine, alia ex sua persona lusum inisse: [3] si ipse uicisset, cenulam et scortulum ex stipibus Herculis sumeret; si uero Hercules, id est manus altera, eadem Herculi exhiberet. [4] Vicit manus Herculis: id quoque potuit duodecim titulis eius adscribi. [5] Aedituus cenam Herculi dependit, scortum Larentinam conducit; cenat ignis, qui soluit et ipsius Herculis co. omnia ara consumpsit. [6] Larentina in aede sola dormit; mulier de lenonio ludo iactitat se somniis Herculi functam, et potuit, dum animo contemplatur, somnio pati. [7] Eam de aede progredientem mane primo quidam adulescens, tertius quod aiunt Hercules, concupiscit, [8] ad se < > id dictum sibi ab Hercule, utique < > † centaur: non enim impune licui < > heredem quoque scribit. [9] Mox illa prop < > per Herculem fuerat insecuta agrum < > diuinitatem et filiabus suis, quas et ipsas heredes > [10] diuina Larentina Romanorum numina digni < > so la de tot uxoribus Herculi cara, sola enim diues < > or Cerere, quae mortuo placuit!

[11] Tot exemplis et u < > quis non deus affirmari potuit? Quis denique Antinoo controuersiam diuinitatis agitauit, quod decorior Ganymedes aut carior suo amatori? [12] Patet apud uos mortuis caelum, uiam ab inferis ad astra subigitis; passim scorta ascendunt, — ne multum putetis uos praestare regibus uestris!

XI. [1] Non tamen contenti eos deos asseuerare, qui uisi retro, auditi contrectatique sunt, quorum effigies descriptae, negotia digesta, memoria propagata est, [2] umbras aliquas incorporales, inanimales et nomina de rebus efflagitantes deos sanciant, diuidentes omnem statum hominis singulis potestatibus ab ipso quidem uteri conceptu, [3] ut sit deus Conseuius quidam, qui con < > nibus concubitalibus praesit, et Fluuionia, quae infantem in utero nutriat; [4] hinc Vitumnus et Sentinus, per quem uiuiscat infans et sentiat primum; dehinc Diespiter qui puerum perducit ad partum [5] cum primig. > et Candelifera, quoniam ad candelae lumina pariebant, et quae < > < > > us dictae. [6] Peruerse natos < > . recte uero Prosae Carmentis esse prouinciam [7] > et ab effatu Farinus, et alius a loquendo > > uem ad cauendum subministrat < > rix et Albana et una Runcinia. Mirum < > non esse prouisos! [8] Exinde et primi cibi sumendi potionisque capiendae Potina et Edula, et statuendi infantis Statina. [9] Ab adeundo Adeona, abeundo Abeona est. Domiducam et habent et deam < > e et malam, item uoluntatis Volumnium Voletamque. [10] Habent et Paentinam pauoris, spei Veniliam, uoluptatis Volupiam, praestantiae Praestitiam; aequae ab actu Peragenorem, a consiliis Consum. [11] Est et Iuuenta nouorum togatorum, uirorum iam Fortuna barbata. [12] Si de nuptialibus disseram, Afferenda est ab afferendis dotibus ordinata; sunt, pro pudor! et Mutunus et Tutunus et dea Pertunda et Subigus et Prema mater. [13] < > parcite, dei impudentes: luctantibus sponsis nemo interuenit; ipsi, quorum uotum est, foris gaudentes erubescunt.

XII. [1] Et quonam usque deos < >, quia disserendum, quales deos receperitis? Quantum uobis erubescendum? Rideam uanitatem an exprobrem caecitatem? Est admodum < > ponam. [2] Quot deos et quos utique producam? Maiores an et minores? ueteres an et nouicios? mares an et feminas? caelibes an et legitime nuptos? artifices an et inertes? rusticos an et urbanos? ciues an et peregrinos? [3] Tot enim familiae, tot nationes census bona fide quaerunt, ut dispici et distingui describique non possint. [4] At quanto diffusa res est, tanto substringenda nobis erit, et ideo, qui in ista specie unum tuemur propositum demonstrandi illos omnes homines fuisse (—non quidem ut cognoscatis, nam quasi obliti agitis), conpendio † ab ipsa dispiciendi rationem summam originem generis illorum retractando. Origo enim totius posteritatis. [5] Ea origo deorum uestrorum Saturno, ut opinor, signatur. Neque enim si Varro antiquissimos deos Iouem, Iunonem et Mineruam refert, nobis excidisse debet omnem patrem filiis antiquiorem, tam Saturnum Ioue quam Caelum Saturno; de Caelo enim et Terra Saturnus.

[6] Et tamen Caeli et Terrae originem omitto; erant undeunde, caelibes diu et orbi, antequam mariti et parentes: longo scilicet aeuo crescendo illis fuit ad tantam proceritatem! [7] Denique simul coepit et Caelo uox insolescere et ubera Terrae lapilliscere, faciunt nuptias inter se: credo, aut Caelum descendit ad

sponsam aut Terra ascendit ad sponsum. [8] Concepit tamen Terra de Caelo et peperit illa θεὸς ἄδεος Saturnum, mira ratione: utri parentum similis? [9] Sed etsi peperit, certe ante Saturnum neminem procreauerunt nisi unam post Saturnum Opem; exinde de subole cessatum est. [10] Nam Saturnus quidem Caelum castrauit dormientem (—legimus Caelum genere masculino: ceterum quomodo pater nisi masculinus? [11] Sed et unde ad castrandum falx illi, hoc sane aevo? Nondum enim Vulcanus artifex ferri. —), Terra uero orbata aspernata est, etsi adhuc iuuenili aetate, alii nubere. [12] "Sed nec habebat Caelo potiore." Quam tamen nisi illam Mare amplectitur? Sed olet salsuginem: dulcibus est aquis assueta.

[13] Ita Saturnus unicus masculus Caeli atque Terrae. Sed ipse pubescens sorori suae iungitur: nondum leges quae incesta prohiberent, nec quae parricidium plecterent. [14] Itaque filios uirili sexu deuorabat: melius ipse quam lupi, si exponeret! Timebat scilicet, ne quis illorum de paterna falce didicisset. [15] Nato mox et abalienato Ioue saxum infantis ementiti deglutiuit. Hoc ingenio diu securus tandem filio quem non digesserat, in tenebris adulto oppressus regnoque priuatus est. [16] Hunc uobis patriarcham deorum Caelum et Terra poetis obstetricantibus procreauerunt. [17] Sed eleganter quidam sibi uidentur physiologice per allegoricam argumentationem de Saturno interpretari tempus esse, et ideo Caelum et Terram parentes, ut et ipsos origini nullos, et ideo falcatum quia tempore omnia dirimantur, et ideo uoratore suorum quod omnia ex se edita in semetipsum consumat. Nominis quoque testimonium compellunt: Κρόνον dictum Graece ut Χρόνον. [18] Aequae Latini uocabuli a stationibus rationem deducunt, qui eum procreatorem coniectant, per eum seminalia caeli in terram deferri. [19] Opem adiungunt, quod opem uiuendi semina conferant, tum et quod opere semina euadant. [20] Quae, oro, huius translationis ratio? Nempe uelim exponas. Aut Saturnus fuit aut tempus. Quomodo Saturnus, si tempus? Si Saturnus, quomodo tempus? Vtrumque enim non potes corporale et incorporale in eo existimare. [21] Quid autem prohibuit tempus coli in sua qualitate, non in fabulis hominis, aut fabulam hominis in sua specie, non in temporibus prodi? [22] Quid sibi uult intellectio ista, nisi foedas materias mentitis argumentationibus colorare? [23] Saturnum neque ideo, quia dicis hominem, uis tempus, aut dum eum tempus facis, iam nec hominem uis fuisse. [24] > omnino Saturnus in terris humanae qualitatis apud ueteres memorias recensetur. Potest incorporaliter fingi quoduis quod non fuerit omnino; uacat fingendi locus, ubi ueritas est. [25] Cum autem Saturnum constat uixisse, frustra demutatis: non conceditur uobis quem non negabitis uixisse, negare fuisse hominem, qui neque deus neque tempus defendi potest.

[26] Exstat apud litteras uestras usquequaque Saturni census. Legimus apud Cassium Seuerum, apud Cornelios Nepotem et Tacitum, apud Graecos quoque Diodorum, quibus alii antiquitatum canos collegerunt. [27] Nec fideliora uestigia eius quam in ipsa Italia signata sunt. Nam post plurimas terras et Attica hospitia Italiae uel, ut tunc uocabatur, Oenotriae consedit, exceptus ab Iano siue Iane, ut Salii uocant. [28] Mons quem coluerat, Saturnius dictus, urbs quam depalauerat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia de Saturno uocabatur. [29] Tali teste terra, quae nunc dominatur orbi, etiamsi de origine Saturni dubitatur, de actu tamen constat hominem illum fuisse. [30] Ita si homo Saturnus, procul dubio de homine, immo quia homo, non utique de Caelo atque Terra, sed cui parentes ignoti quidam, facile fuit illum eorum filium dici, quorum possumus omnes uideri. [31] Quis enim non caelum ac terram patrem ac matrem uenerationis gratia appellet? An de consuetudine humana, qua ignoti quique ex inopi nato apparentes de caelo aduenisse dicuntur? [32] Proinde Saturnum, cum esset peregrinus, repentino ubique inoleuit caelitem dici; nam et uolgo generis incertos terrae filios iactitamus. [33] Nihil allego de statu antiquitatis, quo adeo rudes tunc agebant et oculi et mentes hominum, ut cuius libet noui uiri aspectu quasi diuino commouerentur, nedum et regis, et quidem primi.

[34] Adhuc de Saturno immorabor quo et ceteris compendium praestruam, satiata primordiorum disputatione, nec praetermittam potiora testimonia diuinarum litterarum, quibus fides pro antiquitate superiore debetur. [35] Ante enim Sibylla quam omnis litteratura uestra, illa scilicet Sibylla ueri Dei uera uates, de cuius uocabula daemoniorum uatibus induistis. [36] Ea senario uersu in hunc sensum de Saturni prosapia et rebus eius exponit: "Decima," inquit, "genitura hominum, ex quo cataclysmus prioribus accidit, regnauit Saturnus et Titan et Iapetus, Terrae et Caeli fortissimi filii." [37] Si qua ergo uel uestris auctoribus litterisue uestris superioribus, sed idcirco magis proximis, quoniam illius aetatis, fides adiacet,

satis de Saturno et prosapia eius probatum est homines fuisse. [38] Tenemus compendium in ceteros originis praescriptionem, ne per singulos euagemur. Qualitas posteritatis a principibus generis ostenditur, mortalia de mortalibus, terrena de terrenis; [39] gradus ad gradus comparantur; nuptiae, conceptus, natiuitates concurrunt; patriae sedes regna monumenta < >. Qui natos non possunt negare, mortuos credant; qui mortuos confitentur, deos non putent!

XIII. [1] Sedenim manifestis uis sua adsistit. Quos a primordio possunt non < > rere < > > diuinitatem, affirmando illos post mortem deos factos, ut Varro, et qui cum eo somniauerunt. [2] Hic igitur consisto: si sunt allecti dei uestri in hoc nomen et numen, ut in ordinem senatorium, < > str < concedatis iam necesse est, esse aliquem summum dominatorem habentem allegendi potestatem et quasi Caesarem: neque quisquam aliis praestare potest in quo non ipse dominetur; [3] (Ceterum si potuerunt deos sese facere post mortem, cur ergo deterioris condicionis ab initio esse uoluerunt?) [4] Aut si nemo est qui deos faceret, quomodo facti dicentur qui non nisi ab alio fieri potuissent? Ita nullus datur uobis renuendi locus esse mancipem quendam diuinitatis.

[5] Perspiciamus itaque causas allegendae mortalitatis in caelum. Harum duplicem rationem, credo, proferetis. [6] Aut enim ille, quisquis id praestans, facit ut habeat uel amminicula uel munimenta uel etiam ornamenta fastigii sui, aut meritorum necessitate conferens dignis quibusque. [7] Aliud quid suspicari non datur: nemo quid largiendo alicui aut non sua aut illius causa facit. [8] Sed non potest competere numini, ut sit tanta ei potestas, ut scilicet de mortuis deos faciat, et si tanta humanitas inrogetur, quia egeat opera uel etiam munimento quorundam et quidem mortuorum, † quo mirum, cum alios ab initio sibi immortales instituere potuisset? [9] Nec diutius de > tus conquiret, qui humana diuinis comparauit. Sane quae posterior opinio est, discuti debet, si deus reminiscencia meritorum < > contributa, [10] si pristinis uiris caelum ob merita patuit, recogitandum, quod exinde nemo dignus eo honore fuit. Nisi si capere iam locus non potest: tantis uidelicet < > a meruerit antiquitas. [11] Ergo an meruerit retractemus. Qui ait meruisse, proponat ipsius merita. [12] Si quid incuna < > litatis ualent ad suffragium diuinitatis, incesto commaculatos Opem et Saturnum fratres receperitis. [13] Furtiuus infans Iuppiter uester, indignus et tecto et ubere humano, merito quem Cretae nutrix tam mala manebat. [14] Adultus denique qualemcumque genitorem pellit, felicissimum regem, aurei scilicet saeculi, sub quo laboris inopiae < > ae pax quiescebat, sub quo

"nulli subigebant arua coloni; ipsaque omnia tellus nullo poscente ferebat."

[15] "Sed oderat patrem incestum, eius < castratorem." Ecce autem et ipse cum sorore miscetur, ut huic primum illud dictum putem: τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον. Tam pius pater quam pius filius! [16] Quodsi iam tunc legibus ageretur, in duos culleos diuidi Iouem decuit! Post haec quid dubitaret libidine ab incesto corroborata in leuiores, id est adulteria se et supra diffundere? [17] De quo poetica sic lusitauit, quomodo cum in libello de fugitiuo palam factum, solemus et operam eius percontandi aliorum abusui nundinare, [18] modo in pretia luxuriae eum figurando, quippe qui bouem aut pretium bouis pensauerit, et imbrem aureum pergulis immiserit, id est aditum pecunia ruperit, modo in similitudines actuum ipsorum, in aquilam qui rapuit, cycnum qui cantauerat.

[19] Adeo non fabulae istae sunt de fa < > sit an non lasciu < > na hominum quos < > emissa iam pridem a fide per incr < >, non est nobis extensius agendum. [20] Si enim et re > pibus et pro seminatoribus suis morata plebs eadem q < > natura, alibi auctoritas exigebat similitudinem morum. < > Quanto deterior, qui non melior? Priuato enim titulo Iouem Optimum dicitis, et est Vergilii "aequus Iuppiter." [21] Omnes proinde incesti in suos, impudici in extraneos, impii, iniusti: cui nullam insignem infamiam fabula reliquit, is deus fieri non fuit dignus!

XIV. [1] Sed quoniam alios seorsum uolunt in diuinitatem ab hominibus receptos, et distingui inter natiuos et factos secundum Dionysium Stoicum, de ista quoque specie adiciam. [2] De ipso quidem Hercule ea est summa responsionis, an dignus caelo et diuinitate; sic enim pro uo< > meritis addicunt diuinitatem. [3] Si ob uirtutem, quod feras constanter confecerit, quid tam memorabile? Nonne ludo puniti, uel etiam ad< > arenariae uilitatis plurimas in unum, et quidem studiosiores bestias conficiunt? [4] Si ob peragratum orbem, quantis et locupletibus dulcis peregrinitas aut philosophis famulatoria mendicitas idem praestitit? Non meminerunt Asclepiaden Cynicum unica uaccula, cuius et dorso uehebatur, et, si quando, ubere alebatur, orbem totum oculis subegisse? [5] Si Hercules etiam ad inferos adiit, quis hoc nesciat, uiam ad inferos omnibus patere? [6] >as plurimas < > ille Pompeius < > qui nec Ostia salua in unum angulum Byrsae Cartha< >rre. Quo magis Scipio quam Hercules ob tot caedes diuinitati deputatur. [7] Adicite potius titulis Herculianis stupra uirginum, uxoribus et fascias Omphales et ob decori pueri amissionem foede desertam militiam Argonautarum. [8] Adicite ad gloriam post turpitudinem illam etiam furias eius; adorete sagittas quae filios et uxorem interfecerunt! [9] Qui tunc dignius rogo sese inrogasset prae dolore parricidiorum, qui uxoris ob lasciuiam uenenis circumuentus magis meruit id quam ut honesta morte moreretur, hunc uos de pyra in caelum subleuastis, ipsa facilitate qua et alium igni sed diuino confectum, qui pauca experientiae ingenia commentus dicebatur mortuos ad uitam recurasse. [10] Is, etsi Apollinis filius, tam homo quam Iouis nepos, Saturni pronepos, (— nisi habendus spurius ut incerto patre, ut Arguius Socrates detulit —) quem expositum repertum, turpius Ioue educatum, canino scilicet ubere, hominem fuisse nemo negare potest, fulmine haustus est. [11] Malus Iuppiter Optimus hic rursus est, impius in nepotem, inuidus in artificem! [12] Sedenim Pindarus meritum eius non occultauit: cupiditatem et auaritiam lucri in eo canit iudicatam, qua quidem ille uiuos ad mortem, non mortuos rursus ad uitam, praeuaricatione uenalis medicinae agebat. [13] Dicitur etiam mater eius eodem casu obisse, merit< >m< > bestiam ediderat, isdem quasi scalis ad caelum erupisse. [14] "Et tamen Athenienses sciunt eiusmodi deis sacrificare; nam Aesculapio et matri inter mortuos parentant." Quasi non et ipsi Thesea suum adorarent, merito deum. Quidni, si conseruatricem suam in litore peregrino dereliquit, eadem obliuione, immo amentia, quae patri causa mortis fuit?

XV. [1] Longum est recensere etiam de illis quos in sidera sepelistis et audaciter deis ministratis. Sic, opinor, digni de caelo Castores et Perseus et Erigona, quemadmodum et Iouis exoletus. Sed quid mirandum? Etiam canes et scorpios et caneros in caelum transtulistis!

[2] Differo de his quos in oraculis co< > et testimonium hic diuini. Qui et tristitiae deos arbitros esse uoltis, ut sit Viduus, qui animam corpore uiduet, quem intra muros cludi non permittendo damnastis, item Caeculus, qui oculos sensu exanimet, item Orbana, quae in orbitatem semina extinguit; et ipsius mortis dea est. [3] Vt cetera transuolem, etiam locorum urbis uel loca deos arbitramini, arcuum Ianum patrem (et diua Arquis est Iana), et montium septem Montinum. [4] < > illi faciunt, qui in isdem locis aras uel aedes habent, prae. in alieno loco aut mercedibus habitant. [5] Taceo Ascensum ab ascensibus, et Cliuicolum a cliuis; taceo deos Forculum a foribus et Cardeam a cardinibus et liminum Limentinum, siue qui alii inter uicinos apud uos numinum ianitorum adorantur. [6] Quid enim magnum, cum et numina sua habeant in lupanaribus, in culinis, et in imo carcere in< >? [7] Cum haec itaque propria his aliisque Romanorum deis, quibus totius uitae officia distribuuntur, taliter ut ceteris deis opus non sit, immo cum priuatim apud Romanos deputentur, quos supra signauimus, nec facile foris cogniti, quomodo ea omnia, quibus illos praeesse uoluerunt, in omni genere humano et in omni gente proueniunt, ubi praesides eorum non modo honore, sed ipsa quoque notitia carent?

XVI. [1] "Sedenim quidam fructus et necessaria uictui demonstraerunt." Quaeso uos, cum dicitis inuenisse illos, nonne confitemini prius fuisse quae inuenirentur? [2] Cur ergo non auctorem potius honoratis, cuius haec dona sunt, sed auctorem transfertis in repertores? [3] < >que inuenisset, utique auctori gratias egit, utique illum deum sensit, < > ministerium institutoris, a quo et ipse institutus est qui inueniret et ipsum quod inueniretur. [4] Ficum uiridem Romae nemo nouerat Africanam, cum Cato senatui intulit, ut quam prope prouincia hostilis esset, cui subigendae semper

instabat, exprimeret. [5] Cerasium Cn. Pompeius de Ponto primus Italiae prouolgauit. Potuerunt et hi nouorum apud Romanos pomorum repertoires meruisse praeconium diuinitatis!

[6] Tam uanum hoc quam etiam propter artium commenta deos haberi. Quibus si comparentur nostrae aetatis artifices, quanto dignius posteris quam prioribus consecratio competisset? [7] Mentior si non in omnibus iam artificibus antiquitas exoleuit, usu quotidiano ubique instruente nouitatem. Atque adeo quos ob artes sanctificatis laeditis in ipsis artibus et prouocatis in aemulis insuperatis.

XVII. [1] Denique < >toribus suis non negatis omnibus his quos deos antiquitas uoluit, posteritas credidit, > [2] superstitionum praegrandis praesumptio, cui < >rel< > bemos, propterea scilicet Romanos totius orbis domin< >se, quod officiis religionum meruerint diuturn< > eis praeualeant.

[3] Nimirum Sterculus et Mutunus et Larentina prouexit hoc imperium, in ius Romanum destinatum! [4] Nam peregrinos deos non putem extraneo potius populo quam suo fauisse, sicut fierent quasi desertores et destitutiores, immo proditores patrii soli quo nati, adulti, morati sepultique sunt. [5] Ita ne Iuppiter quidem Cretam Romanis fascibus premi sineret, oblitus antrum illud Idaeum Corybantiaque aera et nutricis suae iucundissimum odorem! Nonne omni Capitolio sepulchrum suum praeposuisset, ut illa potius terra regnaret, quae cineres Iouis tegit? [6] Vellet Iuno urbem suam "posthabita Samo" dilectam et utique Aeneadarum ignibus adoleri? Quod sciam:

hic illius arma, hic currus fuit; hoc regnum dea gentibus esse, si qua fata
sinant, iam tunc tenditque fouetque.

[7] Misera aduersus fata non ualuit! Nec tamen tantum honoris Romani fati decreuerunt, ut deditibus Carthaginem sibi, quantum Larentinae!

[8] Si dei isti conferendi inperii potest< > regnauit enim Iuppiter Cretae et Saturnus Italiae et Isis Aegypto < > regnauerunt, quibus etiam operati plerique traduntur? [9] Ita quib< > . . dominos facit, et dediticius Admeti ciues Romanos imperio auget, dum liberalem cultorem suum Croesum ambiguis sortibus fallendo circumuenit. Num timebat deus uerum constanter praenuntiare regno exc< >?

[10] < > potestate regnandi qu< . . . > uelut in urbes suas tueri < > potuissent! Si Romanis praestitisse ualuerunt, cur Athenas a Xerxe Minerua non defendit uel cur Delphos de manu Pyrrhi Apollo non eruit?

[11] Seruent urbem Romam qui suas perdiderunt, si hoc religiositas Romana meruit. Atqui non post summum imperium, auctis iam rebus superstitio quaesita est? [12] Etsi a Numa sacra introducta sunt, nondum tamen aut simulacris aut templis res uestras diuina frustrabant. [13] Frugi religio et paupertina superstitio; altaria temeraria et uasa sordida, et nidor exilis ex illis, et deus ipse nusquam. Ergo non ante religiosi quam maiores, neque ideo maiores, quia religiosi.

[14] Atquin quomodo ob religionem et deorum profundissimam curam imperium Romanis < > uideri possit, quod laesis potius deis auctum est? [15] Nisi fallor enim, omne regnum uel imperium bellis quaeritur et bellis ampliatur. Porro < >bus et dei urbis. Nam eadem strages et moenium et templorum, eadem caedes et ciuium et sacerdotum, eadem rapina et profanorum et sacrorum. [16] Tot sacrilegia Romanorum quot tropaea, tot deinde dei quot de gentibus triumphum manent. At simulacra captiua et utique senti< >os non amant. Sed quia nihil sentiunt, inpune laeduntur, et quia inpune laeduntur, frustra adorantur. [17] Itaque, quorum fastigium sacrilegio adultum est, non possunt uideri religionis meritis excreuisse, < >nis siue laedendo creuerunt.

[18] Regnum uniuersae nationes suis quaeque temporibus habuerunt, ut Assyrii, ut Medi, ut Persae, ut Aegyptii; est adhuc penes quosdam, et tamen qui amiserunt, non sine religionibus et cultu et † depropitiorum deorum morabantur, donec Romanis cessit uniuersa paene dominatio. [19] Sors temporum ita uoluit< >. Quaerite quis temporum uices ordinauit: idem regna dispensat, et nunc penes Romanos eam summam, tamquam pecuniam de multis nominibus exactam in unam arcam congregauit. Quid de ea statuerit, sciunt proximi ei!